

УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

І. В. Сабадош

**ПРИКЛАДНЕ
УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО**

Вступ. Лексикологія і семасіологія. Фразеологія.
Лексикографія

ПРАКТИКУМ

Навчально-методичний посібник для студентів
спеціальності 035 Філологія,
спеціалізації 035.01 Українська мова та література

Ужгород 2023

УДК '33:821.161.2'37(076).

Сабадош І. В.

С12 Прикладне українське мовознавство: Вступ. Лексикологія і семасіологія. Фразеологія. Лексикографія: Практикум. Навчально-методичний посібник для студентів спеціальності 035 Філологія, спеціалізації 035.01 Українська мова і література. Ужгород, 2023. 88 с.

Навчальний-методичний посібник призначений для проведення практичних занять зі студентами-україністами філологічного факультету із курсу «Прикладне українське мовознавство» (Вступ. Лексикологія і семасіологія. Фразеологія. Лексикографія). Він покликаний сприяти засвоєнню студентами як самостійно, так і під керівництвом викладача теоретичних знань із лексикології, семасіології, фразеології та лексикографії, а також загальних питань курсу і допомогти студентам у виробленні в них навичок аналізу мовних явищ, у практичному оволодінні лексичним і фразеологічним багатством сучасної літературної української мови.

Рецензенти

А. М. Галас, кандидат філологічних наук, доцент

О. Ф. Миголинець, кандидат філологічних наук, доцент

Відповідальна за випуск

Г. І. Вовченко, кандидат філологічних наук, доцент

Рекомендовано до друку вченою радою
філологічного факультету
Ужгородського національного університету,
протокол № 6 від 30 березня 2023 р.

ЗМІСТ

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ	4
ПРОГРАМА КУРСУ «ПРИКЛАДНЕ УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО»	5
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	7
<i>Тема № 1. ВСТУП</i>	16
Заняття № 1	16
Заняття № 2	20
Заняття № 3	23
ЛЕКСИКОЛОГІЯ І СЕМАСІОЛОГІЯ	28
<i>Тема № 2. ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ</i>	28
Заняття № 4. Генетичні шари лексики української літературної мови. Незапозичена лексика. Старослов'янізми	28
Заняття № 5. Запозичена лексика.....	31
<i>Тема № 3. СЛОВО В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ</i>	34
Заняття № 6. Слово як основна структурно-семантична одиниця мови	34
Заняття № 7 ПІДСУМКОВА МОДУЛЬНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА №1	39
Заняття № 8. Омоніми. Синоніми.....	40
Заняття № 9. Антоніми. Пароніми.....	45
<i>Тема № 4. ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ СФЕР ЇЇ ВЖИВАННЯ</i>	48
Заняття № 10	48
<i>Тема 5. ЛЕКСИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ ЇЇ АКТИВНОГО І ПАСИВНОГО ВЖИВАННЯ</i>	52
Заняття № 11	52
<i>Тема № 6. ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ СТИЛІСТИЧНОГО</i>	56
Заняття № 12	56
<i>Тема № 7. ФРАЗЕОЛОГІЯ</i>	59
Заняття № 13	59
Заняття № 14	62
<i>Тема № 8. УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ</i>	66
Заняття № 15	66
Заняття № 16	70
Заняття № 17	73
Заняття № 18 ПІДСУМКОВА МОДУЛЬНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА №2	80
Алфавітний покажчик лінгвістичних термінів	86

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Навчальний посібник призначений для проведення практичних занять зі студентами-україністами філологічного факультету із прикладного українського мовознавства. Він покликаний сприяти засвоєнню студентами як самостійно, так і під керівництвом викладача теоретичних знань із лексикології, семасіології, фразеології та лексикографії, а також загальних питань курсу і допомогти студентам у виробленні в них навичок аналізу мовних явищ, у практичному оволодінні лексичним і фразеологічним багатством сучасної літературної української мови.

Після вступних зауважень до практикуму подається програма курсу «Прикладне українське мовознавство». Кожне практичне заняття має такі структурні частини: контрольні питання, список основних і додаткових праць, з яких можна одержати вичерпні відповіді на всі контрольні питання. До списку внесено тільки найголовніші праці. Решта подана на с. 8–15. Першими подаються підручники, навчальні посібники, далі йдуть мовознавчі праці, словники лінгвістичних термінів та довідники, в яких висвітлюються питання практичного заняття. За допомогою цієї літератури допитливий студент має змогу максимально глибоко засвоїти програмовий матеріал. Списки літератури, наявні в цьому практикумі, можуть бути використані студентами на першому і наступних курсах при написанні курсових, дипломних, магістерських та інших наукових робіт. У зв'язку з відсутністю достатньої кількості нових та якісних підручників і певним різноб'єм у визначеннях термінів у різних підручниках, навчальних посібниках, словниках, до переважної більшості практичних занять додано основні терміни й поняття, необхідні для засвоєння програмового матеріалу. Тлумачення термінів дається на основі найновіших досягнень мовознавчої науки. Водночас виклад матеріалу автор посібника намагався здійснювати максимально дохідливо, зрозуміло для студента-першокурсника.

Практичні завдання підібрано до всіх тем і основних питань зазначених розділів сучасної української мови. Пропонована праця підготовлена відповідно до вимог кредитно-модульної системи навчання у вищій школі. Тому тут подано також перелік теоретичних питань, що виносяться на іспит, взірці завдань модульних контрольних робіт і взірець екзаменаційного завдання. Крім засвоєння теоретичного програмового матеріалу, студент повинен оволодіти навичками лексичного аналізу. Підготовку до практичного заняття слід розпочинати із глибокого засвоєння теоретичного матеріалу, орієнтуючись на програму та контрольні питання і опрацювавши, крім конспекту, подану до практичного заняття літературу – основну і по можливості додаткову.

ПРОГРАМА КУРСУ
«ПРИКЛАДНЕ УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО»
(Вступ. Лексикологія і семасіологія. Фразеологія. Лексикографія)

Вступ

Курс «Прикладне українське мовознавство» як навчальна дисципліна, його зміст, завдання, побудова і зв'язок з іншими дисциплінами. Сучасна українська літературна мова як предмет наукового вивчення. Основні рівні мовної структури. Місце української мови серед інших слов'янських мов. Спільні ознаки східнослов'янських мов. Найважливіші специфічні риси української мови. Територіальна, статистична і часова характеристика української мови. Роль І.П.Котляревського і Т.Г.Шевченка в історії української літературної мови. Українська загальнонародна мова. Поняття «національна мова» і «літературна мова». Діалектна основа сучасної української літературної мови. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів. Українська літературна мова як унормована і відшліфована форма загальнонародної мови, її писемна та усна форми. Поняття «літературна норма». Наддіалектність і поліфункціональність літературної мови. Кодифікація літературної норми. Культура мови і її суспільне значення. Видатні діячі про культуру мови. Стили сучасної української літературної мови, їхні особливості. Українська мова – державна мова на території України. Закони про мови в Україні і реалізація їх.

Лексикологія і семасіологія

Склад лексики української літературної мови з погляду її походження. Незапозичена лексика. Специфічно українська лексика. Джерела (шляхи) її поповнення. Загальна характеристика запозиченої лексики в сучасній українській літературній мові. Шляхи запозичень, їх зумовленість, типи запозичень. Старослов'янізми в сучасній українській літературній мові, їхні ознаки та використання їх у художній літературі. Запозичення із інших слов'янських мов. Запозичення з грецької і латинської мов. Германізми, романізми, тюркізми та інші запозичення. Міжнародні слова в сучасній українській літературній мові. Ставлення до іншомовних запозичень. Пуризм. Етимологічні словники української мови. Словники іншомовних слів.

Слово в лексико-семантичній системі української мови. Поняття лексикології і семасіології. Дві сторони в слові: зовнішня і внутрішня. Поняття мовного знака. Лексика української мови як система. Лексико-семантичне поле і лексико-семантична група. Значення слова та його складові. Лексичне значення слова. Типи лексичних значень слів: номінативне, фразеологічно зв'язане і синтаксично зумовлене. Співвідношення предмета, поняття, слова і назви. Загальні і власні назви. Внутрішня форма слова. Мотивованість назви. Номінація. Багатозначні й однозначні слова. Пряме і переносне значення слова. Переносне вживання слова. Види переносних значень і переносних уживань слова (метафора, метонімія та синекдоха як різновид метонімії). Контекст та його роль у встановленні значення слова. Причини і значення полісемії.

Семантична структура слова. Поняття лексеми. Розвиток семантичної структури слова. Слова з конкретним і абстрактним значенням. Омоніми та їхні види в сучасній українській літературній мові на лексичному рівні. Розмежування лексичної омонімії і багатозначності слів (полісемії). Шляхи (джерела) виникнення омонімів. Використання омонімів зі стилістичною метою у художній літературі. Словники омонімів. Пароніми, їхні види та використання їх у художній літературі. Парономазія (паронімічна атракція). Словники паронімів. Синоніми та їхні види: абсолютні (повні) і неповні; постійні (загальнономовні) і контекстуальні; семантичні (поняттєві, ідеографічні), стилістичні та семантико-стилістичні. Синонімічний ряд, його складові. Домінанта (стрижневе слово) синонімічного ряду (гнізда). Фраземи, перифрази, евфемізми, складені назви як члени синонімічного ряду. Шляхи (джерела) поповнення синонімів. Синонімія і полісемія. Використання синонімів у різних стилях сучасної української літературної мови. Словники синонімів української мови. Визначення антонімів, їхні види: постійні (загальнономовні) і контекстуальні, різнокореневі і спільнокореневі антоніми. Мезоніми. Антонімія і синонімія. Використання антонімів у художній літературі. Словники антонімів.

Лексика української літературної мови з погляду сфер її вживання: лексика загальноновживана (загальнонародна) і обмеженого вжитку. Взаємодія цих лексичних груп. Характеристика лексики загальнонародного використання. Лексика обмеженого вжитку, її групи. Територіальні діалектизми, їхні різновиди та використання в сучасній українській літературній мові. Соціальні діалектизми, їхні різновиди та використання їх у стилях сучасної української мови. Найважливіші словники діалектної і жаргонної лексики української мови.

Поняття про активну і пасивну лексику сучасної української мови. Активна лексика. Пасивна лексика та її види: застарілі слова і неологізми. Види застарілих слів: історизми та архаїзми. Лексичні, фонетичні, словотвірні, семантичні архаїзми. Використання застарілих слів у різних стилях мови. Неологізми, їхні різновиди та використання в різних стилях української літературної мови. Джерела появи неологізмів у мові та їхня дальша доля.

Лексика сучасної української літературної мови зі стилістичного погляду. Стилістично нейтральна лексика. Стилістично забарвлена лексика та її шари в українській літературній мові: специфічно-побутова, виробничо-професійна, термінологічна, офіційно-ділова, емоційно-забарвлена, розмовно-просторічна, книжна лексика. Стилістична характеристика слів у словниках.

Фразеологія

Фразеологія як галузь мовознавства. Основна одиниця фразеології, її ознаки. Обсяг фраземіки (вузьке і широке розуміння фраземіки). Класифікація фразем (семантична, генетична, граматична, або морфолого-синтаксична, та ін.). Структурно-граматичні типи фразем. Використання фразем у різних стилях української літературної мови. Системні зв'язки у фраземіці української літературної мови: полісемія й омонімія, синонімія й антонімія. Варіанти фразем. Творення фразем в українській мові Походження і джерела поповнення української фраземіки. Найважливіші словники і збірки української фраземіки.

Лексикографія

Поняття лексикографії. Суспільне значення словників. Енциклопедичні і мовні (лінгвістичні) словники, основні відмінності між ними. Одномовні і перекладні словники. Поняття тезауруса. Идеографічні (тематичні) словники. Електронний словник. Автоматичний словник. Інші типи словників. Поняття вокабули і реєстру словника. Структурні елементи словникової статті.

Короткий огляд історії української лексикографії. «Словарь української мови» за редакцією Б.Грінченка. Найважливіші здобутки української лексикографії міжвоєнного періоду (1917–1941 рр.).

Найголовніші українські енциклопедичні словники (загальні і спеціальні). Основні типи мовних (лінгвістичних) словників української мови: перекладні, тлумачні, синонімічні, антонімічні, омонімічні, фразеологічні, словники іншомовних слів, мови творів письменника, етимологічні, історичні, термінологічні, орфографічні, орфоепічні, частотні та ін. Найголовніші українсько-російські і російсько-українські та інші перекладні словники української мови післявоєнного періоду. Термінологічні словники. Словники лінгвістичних і літературознавчих термінів. Найважливіші тлумачні словники української мови. «Словник української мови» в 11-ти томах – визначне досягнення української лексикографії.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

Сучасна українська літературна мова. Підручник / За ред. А.П.Грищенка. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: Вища шк., 1997. С. 98–253; 3-тє вид., доп. Київ: Вища шк., 2002. С. 3–5; 92–226 (далі скорочено: *Грищенко та ін.*).

Боднар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: Навч. посіб. Київ: Академія. 2006. С. 195–354 (далі скорочено: *Боднар та ін.*).

Сучасна українська мова: Підручник / За ред. О.Д.Пономарева. Київ: Либідь, 1997. С. 3–8, 38–102 (далі скорочено: *Пономарів та ін.*).

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір: Навч. посіб. Київ: Вища шк., 1986. С. 3–28, 130–182, 195–196 (далі скорочено: *Волох*).

Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ: Наук. думка, 1984. С. 3–29, 59–84 (далі скорочено: *Жовтобрюх*).

Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови: Ч. I. 4-е вид. Київ: Вища школа, 1972. С. 3–90 (далі скорочено: *Жовтобрюх, Кулик*).

Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За заг.ред. І.К.Білодіда. Київ: Наук. думка, 1969. С. 7–40 (далі скорочено: *СУЛМ 1969*).

Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг.ред. І.К.Білодіда. Київ: Наук. думка, 1973. 440 с. (далі скорочено: *СУЛМ 1973*).

Українська мова: Енциклопедія. Київ, 2000. 752 с.; 2-е вид., випр. і доп. Київ, 2004. 824 с.; 3-є вид., зі змінами і доп. Київ, 2007. 856 с. (далі скорочено: *Енциклопедія УМ*).

Єрмоленко С. Я., Бибики С. П., Тодор О. Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ: Либідь, 2001. 224 с. (далі скорочено: *Єрмоленко та ін.*).

Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища шк., 1985. 360 с. (далі скорочено: *Ганич, Олійник*).

Шевченко Л. Ю., Різун В. В., Лисенко Ю. В. Сучасна українська мова: Довідник. Київ: Либідь, 1993. С. 132–173 (далі скорочено: *Шевченко та ін.*).

Додаткова

Авксентьев Л. Г. Синонімія фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови. *Українське мовознавство: Респ. міжвідом. наук. зб.* Київ: Вища шк., 1981. № 9. С. 96–103.

Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Вища шк., 1988. 136 с.

Авксентьев Л. Г. Фразеологічна одиниця як предмет фразеології та її основні ознаки. *Мовознавство.* 1979. № 5. С. 13–16.

Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Київ: Вища шк., 1987. 136 с.

Антисуржик: Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / За заг. ред. О.Сербенської. Львів: Світ, 1994. 152 с.

Бабиш Н. Д. Фразеологічна омонімія і полісемантизм. *Українське мовознавство: Респ. міжвідом. наук. зб.* Київ: Вища шк., 1980. № 8. С. 113–118.

Бабиш Н. Д. Фразеологія української мови: Навч. посіб. Чернівці, 1970–1971. Ч. I–II.

Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства: Історія вивчення української мови. Київ: Вища шк., 1991. 232 с.

Бикова Г. П. Пароніми як засіб гумору і сатири у творчості Володимира Самійленка. *Мова та історія.* Київ, 1997. Вип. 33. С. 4–10.

Бобух Н. М. Оксиморон у мові художньої літератури. *Культура слова.* Київ, 1988. Вип. 35. С. 6–8.

Бойко М. Ф. Пароніми як стилістичний засіб у поезії М.Вінграновського. *Вісник Запорізького державного педагогічного університету: Серія: Філологічні науки.* Запоріжжя, 2001. № 1. С. 9–12.

Булаховський Л. А. Найважливіші риси (особливості) української мови. *Булаховський Л. А. Вибрані праці:* В 5 т. Київ, 1977. Т. II. С. 143–153.

Булаховський Л. А. Походження сучасної української літературної мови. Там само. С. 18–32.

Бураківська Л. Ю. Історизми в повісті Богдана Лепкого «Мотря». *Культура слова.* 2000. Вип. 53–54. С. 83–87.

- Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. Київ, 1961. 150 с.
- Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. Харків, 1963. 252 с. (про Т.Шевченка як основоположника нової укр. літ. мови на с. 34–50).
- Ващенко В. С. Українська лексикологія: Посіб. для студ.-філол. – Дніпропетровськ, 1979. 128 с.
- Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. Київ: Наук. думка, 1966. 151 с.
- Віняр Г. М. Своєрідність авторського словотворення Василя Стуса. *Ономастика і апелятиви*. Дніпропетровськ, 2000. Вип. 9. С. 8–9.
- Вокальчук Г. М. Авторські новотвори в поезії 20–30-х років. *Культура слова*. 1992. Вип. 42. С. 59–63.
- Гавриленко Н. Каламбур як лінгвостилістичний прийом. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці, 2001. Вип. 116. Слов'янська філологія. С. 160–167.
- Герман В.В. Індивідуально-авторські неологізми (оказіоналізми) в сучасній поезії (60–90-і роки). Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Суми, 1998. 20 с.
- Головащук С. І. Перекладні словники і принципи їх укладання (На матер. рос. та укр. мов). Київ: Наук. думка, 1976. 248 с.
- Горбач О. Арго в Україні. Львів, 2006. 688 с.
- Горбач О. Словництво. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Перевид. в Україні. Львів, 2000. Т. 8. С. 2896–2897.
- Горецький П. Й. Історія української лексикографії. Київ, 1963. 244 с.
- Грінченко Б. Огляд української лексикографії. *Записки Наукового товариства ім.Шевченка*. Львів, 1905. Т. 66. С. 1–30.
- Гринчишин Д. Г. З історії створення історичного словника української мови. *Українська лексика в історичному та ареальному аспектах*. Київ, 1991. С. 5–18.
- Демський М. Т. Деривація фразем на базі існуючих. *Українське мовознавство: Респ. міжвідом. наук. зб.* Київ: Вища шк., 1985. № 12. С. 45–61.
- Демський М. Т. Деривація фразем на базі слів і вільних синтаксичних конструкцій. *Мовознавство*. 1988. № 1. С. 37–45.
- Демський М. Т. Рання пташка пшеничку клює... Деривація фразем на базі паремій. *Українська мова і література в школі*. 1985. № 1. С. 65–67.
- Демський М. Т. Синтаксичні функції фразем. *Українська мова і література в школі*. 1986. № 11. С. 70–16.
- Демський М. Т. Системні зв'язки в сфері фраземіки. *Мовознавство*. 1991. № 2. С. 36–43.
- Демський М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів: Просвіта, 1994. 62 с.
- Демський М. Т. Фраземна антонімія. *Культура мови і культура в мові*. Київ, 1991. С. 102–112.
- Демський М. Т. Фраземна паронімія. *Українська мова і література в школі*. 1988. № 1. С. 28–32.
- Демський М. Т. Фразеологічні омоніми. *Українська мова і література в школі*. 1974. № 3. С. 43–46.

Деркач А. Г. Старославянизми в язике Т.Г.Шевченко: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Київ, 1954. 14 с.

Доломан С. Є. Антитеза в мові художньої літератури. *Культура слова*. Київ, 1983. Вип. 24. С. 17–19.

Доломан С. Є. Оксиморон у мові поезії. *Культура слова*. 1984. Вип. 27. С. 73–76.

Дослідження з лексикології та лексикографії. Київ: Наук. думка, 1965. 274 с.

Дятчук В. В., Пустовіт Л. О. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови. Київ: Наук. думка, 1983. 156 с.

Енциклопедія афоризмів, крилатих фраз, цитат. Львів, 2008. 765 с. (Близько 8800 висловів 1830 авторів).

Жовтобрюх М. А. Науковий стиль української мови. *Мовознавство*. 1968. № 1. С. 3–13.

Жовтобрюх М. А. Основні тенденції розвитку сучасної української літературної мови. *Мова. Людина. Суспільство*. Київ: Наук. думка, 1997. С. 14–23 (про взаємодію української літературної мови і територіальних діалектів – на с. 21–23).

Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич, 1994. 219 с.

Івченко А. Історія та етимологія української фразеології: Бібліогр. покажчик (1864–1998). Харків, 1998. 160 с.

Ільїн В. С. Лексична синоніміка Т.Г.Шевченка. *Лексикографічний бюлетень*. Київ, 1955. Вип. 5. С. 3–27.

Історія української мови: Лексика і фразеологія. Київ: Наук. думка, 1983. 744 с.

Їжакевич Г. П. Українсько-російські міжмовні зв'язки радянського часу. Київ: Наук. думка, 1969. 303 с.

Карпіловська Є. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики). *Українська мова*. 2004. № 3. С. 3–29.

Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Монографія. Київ, 2008. 336 с.

Ковалик І. І. Слова з конкретним і абстрактним значенням. *Українська мова і література в школі*. 1977. № 4. С. 37–43.

Коваль А. П. До питання про вплив польської мови на лексичний склад української мови. *Вопросы литературоведения и языкознания: Сб. аспирант. работ*. [Київ], 1964. С. 234–240.

Коваль А. П. Культура української мови. Київ: Наук. думка, 1966. 192 с.

Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наук. стилю. Київ, 1970. 307 с.

Коваль А. П. Слово про слово. Київ: Рад. шк., 1986. 384 с.

Ковальов В. П. Експресивне використання антонімії, полісемії, омонімії та паронімії в українській художній прозі. *Українська мова і література в школі*. 1982. № 1. С. 40–41.

Колесник Г. М. Стилiстичне функцiонування фразеологiчних одиниць в художньо-белетристичному та публiцистичному стилях. *Взаємодiя художнього i публiцистичного стилiв української мови*. Київ: Наук. думка, 1990. С. 89–126.

Колоїз Ж. В. Тлумачно-словотвірний словник okaziоналiзмiв. Кривий Рiг, 2003. 168 с.

Колоїз Ж., Малюга Н. Каламбур як засiб забезпечення okaziональної експресiї. *Науковий вiсник Чернiвецького унiверситету*. Чернiвцi, 2001. Вип. 119: Слов'янська фiлологiя. С. 38–44.

Коломiєць М. П. Семантико-стилiстичнi функцiї фразеологiчних синонiмiв у поезiях Т.Г.Шевченка. *Мовознавство*. 1992. № 2. С. 33–38.

Коптилов В. У свiтi крилатих слiв. Київ: Веселка, 1968. 159 с.

Коробчинська Л. А. Лексика розмовного стилу. *Питання мовної культури*. Київ, 1968. Вип. 2. С. 3–14.

Кохан Ю. І. Фраземiка в системi iдiостилу письменника: (На матер. худож. прози О.Гончара i П.Загребельного): Автореф. дис. ... канд. фiлол. наук. Харкiв, 2003. 20 с.

Кочерган М. П. Слово i контекст. Лексична сполучуванiсть i значення слова. Львiв: Вища шк., 1980. 182 с.

Кравчук Р. В. Деякi слова схiдного походження в українській мовi. *Лексикографiчний бюлетень*. Київ, 1961. Вип. 8. С. 68–75.

Критенко А.. Паронiмiя та її роль у мовi. *Мовознавство*. 1969. № 1. С. 50–63.

Кубайчук В. Хронологiя мовних подiй в Україні. Київ, 2004. 176 с.; 2020. 192 с.

Ларiн Б. О. Про народну фразеологiю. *Українська мова в школi*. 1959. № 5. С. 29–36.

Лексика. Лексикологiя. Лексикографiя (Бiблiогр. покажчик. Матер. на допомогу наук. та навч. роботi) / Упор. А.А.Москаленко, В.М.Терлецька. Одеса, 1973. 62 с.

Лепешаў І. Я. Этымалагiчны слоўнiк фразеалагiзмаў. Мiнск, 2004. 448 с.

Лизанець П. М. Функцiї старослов'янiзмiв у поемi Т.Г.Шевченка «Марiя». *Доповiдi та повiдомлення Ужгородського унiверситету*. Сер.: Фiлологiя. Ужгород, 1961. № 6. С. 91–99.

Мазурик Д. Нове в українській лексицi: Словник-довiдник. Львiв, 2002. 130 с.

Мала фiлологiчна енциклопедiя / Укл. О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. Київ: Довiра, 2007. 478 с.

Марцинкiвська О. Є. Мiсце фразеологiї в семантичній системi мови та вiдображення її в Словнику української мови. *Слово i фразеологiзм у словнику*. Київ: Наук. думка, 1980. С. 237–248.

Матвiяс І. Г. Українська лiтературна мова i територiальнi дiалекти в їх взаємодiї на рiзних iсторичних етапах. *Українська лiтературна мова в її взаємодiї з територiальними дiалектами*. Київ: Наук. думка, 1977. С. 5–31.

Мова державна – мова офiцiйна. Збiрник матер. наук. конф. Київ: Просвiта, 1995. 176 с.

Мовчун Л. В. Народжене сьогоденням. Про змiни в лексицi сучасної української мови. *Дивослово*. 2006. № 7. С. 43–45.

Мокієнко В. М. Значення української пареміології для історико-етимологічного аналізу слов'янських прислів'їв і приказок. *Мовознавство*. 2000. № 1. С. 9–20.

Мокієнко В. М. Історико-етимологічний аналіз фразеології та етимологія лексики. *Мовознавство*. 1990. № 5. С. 3–11.

Мокієнко В. М. Лексичне і фразеологічне значення. *Мовознавство*. 1988. № 4. С. 10–21.

Мокієнко В. М. Спроба системного етимологічного аналізу українських фразеологізмів. *Мовознавство*. 1974. № 2. С. 26–36.

Мокієнко В. М. Українська фразеологія в загальнослов'янському висвітленні. *Мовознавство: Доп. та повід. IV Міжнар. конресу українців*. Київ, 2002. С. 379–382.

Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії. Київ, 1961. 163 с.

Муқан Г. М. Багатозначність і омонімія. *Українська мова і література в школі*. 1970. № 8. С. 30–36.

Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. Київ, 1992. 416 с.

Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. Київ, 1980. 304 с.

Огієнко В. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 1995. 296 с.

Олефіренко Л. В. Словник поетичної мови Василя Стуса (рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори). Київ, 2003. 90 с.

Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ: Наук. думка, 1984. 198 с.

Паламарчук Л. С. Академічний тлумачний словник української мови. *Слово і фразеологізм у словнику*. Київ: Наук. думка, 1980. С. 4–22.

Паламарчук Л. С. Лексикологія і практичні здобутки лексикографії. *Розвиток мовознавства в УРСР: 1967–1977*. Київ: Наук. думка, 1980. С. 39–59.

Паламарчук Л. С. Півстоліття української радянської лексикографії. *Мовознавство на Україні за п'ятдесят років*. Київ: Наук. думка, 1967. С. 103–127.

Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії і практики). Київ, 1978. 204 с.

Пашко Л. В. Структурно-семантична та стилістична характеристика авторських неологізмів у творах О. Гончара: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 1994. 20 с.

Перший тлумачний словник української мови. *Мовознавство*. 1984. № 2. С. 3–10.

Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Київ: Наук. думка, 1976. С. 58–103. 286 с.

Пиркало С. Перший словник молодіжного сленгу. Київ, 1998. 83 с.

Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: Академія, 2001. 152 с.

Полюга Л. М. Про антоніми та їх використання. *Полюга Л.М. Повний словник антонімів української мови*. 3-є вид., доп. і випр. Київ, 2006. С. 9–25.

Пономарів О. Культура слова: Мовно-стилістичні поради: Навч. посіб. 2-е вид., стереотип. Київ: Либідь, 2001. 240 с.

Пономарів О. Д. Специфічно українська лексика грецького походження. *Мовознавство*. 1973. № 5. С. 60–67.

Поповченко О. І. Словник жаргону злочинців. Київ, 1996. 136 с.

Потебня О. О. З лекцій теорії словесності: Байка, прислів'я, приповідка. Харків, 1930. 112 с.

Прадід Ю. Ф. Структурно-граматичні типи фразеологізмів та їх різновиди. *Українське мовознавство: Респ. міжвідом. наук. зб.* Київ: Вища шк., 1989. № 16. С. 28–35.

Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Київ: Свічадо, 2001. 155 с.

Родніна Л. О. Мова науки. *Мова. Людина. Суспільство*. Київ: Наук. думка, 1977. С. 211–218.

Русанівський В. М. Утвердження української літературної мови. *Жанри і стилі в історії української літературної мови*. Київ: Наук. думка, 1989. С. 139–160 (про роль Т.Шевченка в історії укр. літ. мови).

Сабадош І. В. Перший енциклопедичний словник української мови. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія «Філологія»*. Ужгород, 1988. Вип. 3. С. 25–31.

Сабадош І. В. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Лексикологія і семасіологія. Фразеологія. Лексикографія. Практикум. Ужгород, 2010. 124 с.

Сабадош І. Українські нахзви рослин. Історія, етимологія. Ужгород, 2019. 1032 с.

Сансєєв С. В. Старослов'янізми в мові творів Тараса Шевченка. *Вісник Запорізького держ. пед. ун-ту. Сер.: Філол. науки*. Запоріжжя, 2001. № 2. С. 102–106.

Сващенко А. О. Перифрази та їх стилістичні функції в поезії І.Я.Франка. *Українське мовознавство: Респ.міжвідомч.наук.зб.* Київ,1985. № 13.С.116–121.

Склад і структура термінологічної лексики української мови. Київ: Наук. думка, 1984. 194 с.

Слово і фразеологізм у словнику. Київ: Наук. думка, 1980. 250 с.

Сокирко Л. Майстерність усної мови. *Наука і суспільство*. 1969. № 11. С. 47–50 (про культуру усного мовлення).

Соколовская Ж. П. Система в лексической семантике (Анализ семантической структуры слова). Киев, 1979. 189 с.

Сологуб Н. М. Мовний світ О.Гончара. Київ: Наук. думка, 1991. 137 с.

Сологуб Н. Словники мови письменників. *Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка. Зб. наук. пр., присв. 70-річчю проф. С.Я.Єрмоленко*. Київ, 2007. С. 133–138.

Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. Київ, 2005. 462 с.

Ставицька Л. Українська мова без прикрас. Ставицька Л. *Короткий словник жаргонної лексики української мови*. Київ, 2003. С. 9–18.

Стишов О. А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кін. ХХ ст. *Мовознавство*. 1999. № 1. С. 7–21.

Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ ст. (На матер. мови ЗМІ). Київ, 2003. 387 с.

Супрун А. П. Структурно-семантичні перетворення фразеологічних одиниць у творчості М.Рильського. *Мова та історія*. Київ, 1998. Вип. 41. С. 3–9.

Сюта Г. Паронімічна атракція як засіб звуко-сислової організації лірики Л.Костенко. *Українська філологія: Школи, постаті, проблеми*. Львів, 1999. С. 211–213.

Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы). Київ: Наук. думка, 1989. 256 с.

Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи уклад. словника). Київ; Кам'янець-Подільський, 1996. 172 с.

Тараненко О. О. Розвиток антонімічних відношень у багатозначних словах. *Українська мова і література в школі*. 1977. № 1. С. 32–39.

Тараненко О. Про мовний статус українсько-російського суржику. *Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка*: Зб. наук. пр., присв. 70-річчю проф. С.Я.Єрмоленко. Київ, 2007. С. 69–74.

Тименко Л. О. Умови розвитку офіційно-ділового стилю української мови. *Слово. Стиль. Норма*: Зб. наук. праць, присв. 65-річчю С.Я.Єрмоленко. Київ, 2002. С. 24–29.

Тищенко О. М. Метафора Євгена Маланюка: (семантико-функціональний аспект). Київ, 2004. 44 с.

Ткаченко О. Б. Чи можуть бути в Україні дві загальнодержавні мови? *Мовознавство*. 1999. № 4–5. С. 3–9.

Товстенко В. Р. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище. Київ, 2003. 279 с.

Тодор О. Запозичення-англіцизми в мові преси 80–90-х рр. *Культура слова*. 1999. Вип. 52. С. 12–14.

Турова К. Антонімія в газетних заголовках. *Слово і суспільство*. Київ, 2000. Ч. 2. С. 25–26.

Ужченко В. Д. Актуальні питання розвитку української мови: Вступ. *Лексикологія. Фразеологія. Посіб. для магістрів*. Луганськ, 2005. 148 с.

Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму. Київ, 1988. 279 с.

Ужченко В. Д., Авксентьєв Л. Г. Українська фразеологія. Харків, 1990. 167 с.

Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови. Навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 495 с.

Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. Київ: Наук. думка, 1977. 202 с.

Українська мова в ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Київ, 2005. 399 с.

Франко І. Літературна мова і діалекти. *Франко І. Твори: В 20 т.* Київ, 1955. Т. 16. Літературно-критичні статті. С. 336–341.

Цимбалюк Ю. В. Слова латинського походження в українській мові. Українська мова і література в школі. 1970. № 12. С. 71–74.

Черторизька Т. К. Іншомовні слова і словосполучення у творах Т.Г.Шевченка. *Мовознавство*. 1978. № 1. С. 74–80.

Чехівський О. Синекдоха як стилістична домінанта мовного образу України в невільничій поезії 30–80-х років. *Українська філологія: Школи, постаті, проблеми*. Львів, 1999. Ч. 1. С. 729–734.

Шадура В. О. Індивідуальні лексичні новотвори в поезіях П.Тичини. *Наукові записки Дніпропетровського університету*. Дніпропетровськ, 1960. Т. 60. С. 107–118.

Шаровольський І. Німецькі позичені слова в українській мові. *Записки Київського інституту народної освіти*. Київ, 1926. Кн. 1. С. 62–79; Кн. 2. С. 27–44.

Шахматов А. А. Отчет о присуждении премии имени Н.И.Костомарова за лучший малорусский словарь. *Киевская Старина*. 1906. Т. 93. Кн. 6. Май – июнь. С. 191–230.

Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів; Нью-Йорк, 1996. 192 с.

Шевельов Ю. Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови. До постанови питання. Там само. С. 157–173.

Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. *Мовознавство: Другий Міжнародний конгрес українців*: Доп. і повід. Львів, 1993. С. 54–65.

Шелудько Д. Німецькі елементи в українській мові. *Збірник комісії для дослідження історії української мови*. Київ, 1931. Т. 1. С. 1–60.

Широцький К. Бурсацький жаргон української мови на Поділлі. *Вісник Харківського історико-філологічного товариства*. Харків, 1998. Т. 6. С. 175–180. Словарець: с. 181–206.

Юрченко О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець XVIII – поч. XIX ст.). Харків: Вища шк., 1984. 208 с.

Юрчук Л. А. Теоретичні засади реєстру Фразеологічного словника української мови. *Мовознавство*. 1983. № 5. С. 23–32.

Ямицькова Л. Ф., П'янтковська А. Є. Метафори і метонімії в поезії В.Симоненка. *Південний архів: Зб. наук. пр. Херсонського держ. пед. ун-ту. Сер.: Філол. науки*. Херсон, 1998. Вип. 1. С. 119–121.

Яценко Н. Я. Антоніми в художніх творах П.Грабовського. *Наукові записки Київського пед. ін-ту*. Київ, 1962. Т. 32. С. 191–196.

Яценко Н. [Я.] Історизми в романі П.Куліша «Чорна рада». *Дивослово*. 1998. № 5. С. 15–17.

Тема № 1. **ВСТУП**

Заняття № 1

Контрольні питання

1. Зміст, завдання і побудова курсу «Прикладне українське мовознавство».
2. Зв'язок курсу з іншими дисциплінами (мовознавчими і немовознавчими).
3. Сучасна українська літературна мова як предмет наукового вивчення.
4. Рівні мовної структури.
5. Місце української мови серед інших слов'янських мов.

Література

Грищенко та ін., с. 8–10¹.

Жовтобрюх М.А., с. 3–10.

Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М., с. 3–10.

Пономарів та ін., с. 3–7.

Волох, с. 3–6.

СУЛМ 1969, с. 10–11.

Енциклопедія УМ: статті «Давньоруська мова», «Етнолінгвістика», «Журнали мовознавчі», «Закон УРСР “Про мови в Українській РСР”», «Індоевропейські мови», «Прабатьківщина слов'ян», «Праслов'янська мова», «Рівні мовної структури», «Рідна мова», «Слов'янські мови», «Старослов'янська мова», «Структура і система мови», «Східнослов'янські мови», «Україністика», «Україністика в Австрії (Болгарії, Канаді, Німеччині, Польщі, Румунії, Словаччині, США, Угорщині, Чехії, Великобританії, Франції)», «Українська мова», «Церковнослов'янська мова».

Єрмоленко та ін., с. 90–92.

Мово рідна, слово рідне!.. Вірші, поеми, статті. Київ, 1989. 286 с.

Найдорожчий скарб: Слово про рідну мову: Поезії, вислови. Київ, 1990. 390 с.

Основні терміни і поняття

Праслов'янська мова – мова-основа, на базі діалектів якої сформувалися всі слов'янські мови; утворилася в III тисячолітті до н. е. на основі одного із праіндоевропейських діалектів і проіснувала до V—VI ст. н. е.

Праіндоевропейська мова – мова-основа (предок) багатьох мовних сімей і груп (слов'янської, романської, германської, індійської, іранської, балтійської, кельтської та ін.). Від неї походить також праслов'янська мова. Останнім часом обґрунтовується належність індоевропейської мови разом із афрозійськими, уральськими, алтайськими та ін. до ширшої «надсім'ї» – ностратичних мов.

¹ Розкриття скорочень назв основної літератури див. на с. 7–8.

Українська мова – мова українського народу, української нації, як вважає більшість сучасних учених, походить безпосередньо від праслов'янської мови, належить до східнослов'янських мов, до яких входить також білоруська та російська. Українська мова почала формуватися в VI—VII ст. н. е. після розпаду праслов'янської. Остаточно українська мова сформувалася як окрема слов'янська мова, на погляд Ю.Шевельова, в XVI ст. Думка про походження живої української мови з живої давньоруської мови хибна, тому що останньої не було ніколи.

Давньоруська мова – літературна мова Київської Русі, тобто мова писемних пам'яток, умовно від 988 р., а головним чином від середини XI по XIII ст. В її основі була церковнослов'янська мова. Поки що не доведено, чи існував другий варіант давньоруської літературної мови, створений на власній мовній основі. Дехто з учених (І.Срезневський, О.Потебня, О.Соболевський, О.Шахматов та деякі ін.), а також офіційна мовознавча наука в колишньому Радянському Союзі стверджували, що не тільки літературна, але й жива розмовна українська мова, як і російська та білоруська, походять із спільного джерела – давньоруської мови, яка нібито сформувалася на основі східнослов'янських племінних діалектів. Проте і раніше ряд учених (С.Смаль-Стоцький, Є.Тимченко, І.Огієнко, Ю.Шевельов та ін.), і переважна більшість сучасних мовознавців вважає, що ніякої *живої* давньоруської мови ніколи не було і що українська мова як жива розмовна, подібно до всіх інших слов'янських мов (зокрема й білоруської, російської), походить безпосередньо від праслов'янської мови, сформувавшись на базі діалектів останньої.

Старослов'янська мова – це мова писемних пам'яток X—XI ст., які дійшли до нашого часу, а також мова перекладених у IX ст. із грецької мови Кирилом і Мефодієм богослужбових і канонічних книг. В основі старослов'янської мови лежить південнослов'янський солунський діалект. Завдяки їй християнство поширилося в слов'янському світі. Старослов'янська мова мертва, з усіх слов'янських мов вона найближча до праслов'янської.

Церковнослов'янська мова виникла на основі старослов'янської під впливом живих мов слов'янських народів, які нею користувалися для богослужіння. Тому вона функціонувала в різних варіантах (редакціях) залежно від місця її використання (в південних, східних і частині західних слов'ян). У Київській Русі старослов'янська мова починає використовуватись умовно від 988 р. (від часу прийняття християнства), а в основному від середини XI ст. Українська редакція церковнослов'янської мови, взаємодіючи з живою українською мовою, залишила в останній певний (загалом незначний) слід.

Практичні завдання

1. У поданих текстах визначте спільні і відмінні лексичні, семантичні, граматичні, фонетичні риси української і білоруської мов.

У леце пачыналася ўжо тая ледзь значная змена, той паварот часу, калі жьщцё прыроды ідзе на спад. Скошаны луг і паскладаныя курганамі стагі, парыжэлыя ад дажджоў і сонца, ужо гаварылі аб гэтым паміранні. Буслы

збиралися ў чароды і доўга стаялі на грудях² або лянiво аглядалі лагчыны³. Але было прыметна, што не на пажiву пазбiралiся яны сюды, а для нейкай iншай справы (Я.Колас).

2. У поданих текстах визначте спiльнi i вiдмiннi лексичнi, семантичнi, граматычнi, фонетичнi риси української i російської мов.

I. К ночи в погоду становится очень холодно и росисто. Надышавшись на гумне ржаным ароматом новой соломы и мякины, бодро идешь домой к ужину мимо садового вала. Голоса на деревне или скрип ворот раздаются по студеной заре необыкновенно ясно. Темнеет. И вот еще запах: в саду – костер, и крепко тянет душистым дымом вишневых сучьев. В темноте, в глубине сада – сказочная картина... (И.Бунин).

3. Запам'ятайте висловлювання про українську мову. В чому iхня суть?

● Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – бiльш нiчого,

А серце б'ється-ожива,
Як iх почує!.. (Тарас Шевченко).

● Дiалект, а ми його надишем
Мiццю духу i огнем любови

I нестертий слiд його запишем
Самостiйно мiж культурнi мови.
(Iван Франко)

● Мово рiдна, слово рiдне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
Тiльки камiнь має.

Як ту мову мож забути?
Котрою учила
Нас всiх ненька говорити,
Ненька наша мила?

(Сидiр Воробкевич)

● Бо ж наша мова – як чарiвна пiсня, що вмiщає в собi i палку любов до Вiтчизни, i ярий гнiв до ворогiв, i волелюбнi думки народнi, i нiжнi запахи рiдноi землi. А пiсня – це найдобiрнiша, найвиразнiша мова. Усi ми любимо нашу спiвучу та дзвiнку українську мову (Павло Тичина).

● Вiками народ витворював цю мову, одну з найбагатших мов слов'янства, триста тисяч пiсень склала Україна цiєю мовою, в тiм числi явивши пiсеннi шедеври незрiвноi краси, дала свiтовi Україна генiальних поетiв, зажило українське слово шани й визнання серед народiв близьких i далеких.

Запашна, спiвуча, гнучка, милозвучна, сповнена музики й кiткових пахощiв – скiлькама епiтетами супроводяться визначення української мови! I, зрештою, всi цi епiтети слухнi... У виглядi мови природою дано людинi великий скарб (Олесь Гончар).

² на грудях – на брилах, глибах, грудях.

³ лагчына – низина.

● Українська мова в багатстві, витонченості і гнучкості форм не поступається ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства і не бідна аж ніяк на поняття, аби нею заважко було перекладати глибину філософських думок і змальовувати високохудожні образи. Це не мова простолюду тільки, як твердять московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої іще попереду, але чиє місце на право самостійного розвитку в ряду цивілізованих народів уже завойоване й не може бути зайняте ніким іншим.

(Михайло Драгоманов, 1882 р.)

● Нині, здається, вже нема потреби комусь доводити, що мова українська (або, як до вподоби іншим називати, малоросійська) – це справді мова, а не наріччя – російської чи польської, як дехто намагався доводити, і багато хто впевнений, що ця мова є однією з найбагатших мов слов'янських; що вона навряд чи поступається, наприклад, чеській (богемській) багатством слів і виразів, польській живописністю, сербській милозвучністю; що ця мова, що не оброблена, може вже дорівнюватися до мов вироблених гнучкістю і багатством синтаксичним – мова поетична, музикальна, живописна.

(Ізмаїл Срезневський, 1834 р.)

4. Запам'ятайте висловлювання про рідну мову. В чому їх суть?

● Найбільше й найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування.

Мова – така ж жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то вже буде смерть його душі, смерть всього того, чим він відрізняється від других людей (Панас Мирний).

● Рідна мова на чужині
Ще милішою стає (Павло Грабовський).

● Як гул століть, як шум віків,
Як бурі подих – рідна мова,
Вишневих ніжність пелюстків,

Сурма походу світанкова,
Неволі стогін, волі спів,
Життя духовного основа.

(Максим Рильський)

● Коли забув ти рідну мову –
біднієш духом ти щодня;
ти втратив корінь і основу,
ти обчухрав себе до пня.

Коли в дорогу ти збирався,
казала мати, як прощавсь,
щоб і чужого научався
й свого ніколи не цуравсь.

(Дмитро Білоус)

● Той, хто зневажливо ставиться до рідної мови, не може й сам викликати поваги до себе (Олесь Гончар).

● Мова народу є його дух, і дух народу є його мова – важко собі уявити щонебудь тотожніше (Вільгельм Гумбольдт).

● ...Без будь-якої іншої науки ще можна обійтися; без знання рідної мови обійтися не можна (Михайло Возняк, 1917 р.).

● Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури (Василь Сухомлинський).

Заняття № 2

Контрольні питання

1. Територіальна і статистична характеристика української мови.
2. Часова характеристика української мови.
3. Роль І.П.Котляревського і Т.Г.Шевченка в історії української літературної мови.
4. Літературна мова і територіальні діалекти. Діалектна основа сучасної української літературної мови.

Л і т е р а т у р а

Жовтобрюх, с. 16–21.

Волох, с. 7–11.

Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Київ: Вища школа, 1980. С.5–11, 18–20.

Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. Київ: Наук. думка, 1990. С. 7–12, 141–146.

Матвіяс І.Г. Взаємодія діалектної лексики з лексикою української літературної мови // Мовознавство. – 1985. – № 2. – С. 37–43.

Заставний Ф.Д. Українська діаспора: Розселення українців у зарубіжних країнах. – Львів: Світ, 1991. – С. 12–77.

Енциклопедія УМ: статті «Говір», «Говірка», «Діалект», «Закарпатський говір», «Історія української літературної мови», «Історія української мови», «Котляревський І.П.», «Літературна мова», «Наріччя», «Нова українська літературна мова», «Південно-західне наріччя», «Південно-східне наріччя», «Північне наріччя», «Прабатьківщина слов'ян» «Просторіччя», «Середньонадніпрянський говір», «Староукраїнська літературна мова», «Українська мова», «Українська мова в Австралії (Білорусі, Європейській частині Росії, Західній Європі, Казахстані, Канаді, Латинській Америці, Молдові, Польщі, Румунії, Сербії, Боснії і Герцоговині, Хорватії, в Сибіру та на Далекому Сході, в Словаччині, США, Угорщині)», «Українська мова у Великобританії», «Шевченко Т.Г.».

Ганич, Олійник, с. 64–65.

Єрмоленко та ін., с. 49, 90–92.

Основні терміни і поняття

Літературна мова – це унормована і відшліфована мова суспільного спілкування, яка використовується в писемній та усній формах і характеризується наддіалектністю, поліфункціональністю і стабільністю літературних норм у лексиці, граматиці, фонетиці, правописі і т. д. В основі української літературної мови лежить середньонаддніпряньський діалект південно-східного наріччя. Проте у її формуванні активну роль відігравали також діалекти південно-західного і поліського (північного) наріччя.

Говірка – найменша діалектна одиниця, яка охоплює мову одного чи кількох населених пунктів, однотипних з мовного погляду, тобто характеризується певною сукупністю діалектних ознак (лексичних, фразеологічних, граматичних, фонетичних та ін.).

Територіальний діалект, або говір, – відгалуження національної мови, на якому говорить частина племені, народу, нації, обмежена певною територією. Діалект – це група однотипних говірок, які мають однакові специфічні ознаки. Приклади українських діалектів: бойківський, гуцульський, закарпатський, лемківський, подільський, середньонаддніпряньський, західнополіський та ін.

Наріччя, або діалектна група, – найбільше діалектне угруповання, яке складається з кількох однотипних діалектів (говорів), наділених рядом спільних мовних ознак. Уся українська діалектна територія поділяється на три наріччя: 1) північне, або поліське; 2) південно-західне і 3) південно-східне.

Діалектизм – мовний елемент говірки, діалекту, відсутній у літературній мові. Залежно від мовного рівня діалектизми бувають лексичні (*когут* ‘півень’), етнографічні (*трембіта*), семантичні (*квас* ‘мінеральна вода’), словотворчі (*білиця* ‘білка’), морфологічні (*брыво* ‘брова’) і т. д. Див. ще с. 73.

Національна мова – соціально-історична категорія, яка позначає мову, котра є засобом спілкування нації. До складу української національної мови, крім літературної мови, входять також територіальні і соціальні діалекти, просторіччя, мова фольклору. Функції національної мови значно ширші, ніж донаціональної, тому що перша функціонує не тільки в писемній, але й в усній формі.

Практичні завдання

1. В уривку з «Енеїди» І.П.Котляревського визначте мовні риси, які ненормативні в сучасній українській літературній мові. Скористайтесь «Словником української мови» в 11 томах (1970–1980).

Еней хоть трохи був підпилий,
Та з розумом не потерявсь,
Він син був богобоязливий,
По смерті батька не цуравсь.
В сей день його отець опрягся,

Як чикилдихи обіжрався, –
Анхіз з горілочки умер.
Еней хотів обід справляти
І тут старців нагодувати, –
Щоб Біг душі свій рай одпер.

2. В уривку з плачу Ярославни в «Слові о полку Ігоревім» (XII ст.) визначте морфологічні, фонетичні риси, характерні сучасній українській мові.

На Дунаи Ярославнынъ гласъ ся слышитъ, зегзицею ⁴ незнаема рано кычетъ ⁵: «Полечю, – рече, – зегзицею по Дунаеви, омочю бибрянъ ⁶ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ, утру князю кровавыя его раны на жестоцѣмъ ⁷ его тѣлѣ».

3. Визначте лексичні, морфологічні, фонетичні особливості, не властиві сучасній українській літературній мові, в уривку з твору І.Вишенського (сер. XVI – I чверть XVII ст.), написаного староукраїнською мовою. Виявіть у ньому риси живої української мови.

В о п р о с. Што ж ми даеш, дияволе? Именууй, да знаю наперед.

О т в ѣ т. Дам ти нынѣшнего вѣка славу, роскош и богатство. Если хочеш быти преложоним, духовно зовомом, от мене ищи и мнѣ угоди, а бога занедбай; бо от того не леда як таковыя достоинства дарованы бывають, а я скоро тобѣ дам. Если хочеш бискупом быти, пад, поклони ми ся, я тобѣ дам.

5. У поданому уривку з оповідання М.Черемшини «Карби» (1901 р.) знайдіть слова і форми, значення слів, які не є нормативними в сучасній українській літературній мові.

Най би раз сонце на каміннім вершку сіло, най би на тотó село подивилося.

Студені, чорні долоні його обтулять, німі лиця його стривожать. Хмарами його обсотають, ожеледдю зажеледять.

У пазуху ховав би тоті хмари, коло серця їх грів би.

Коби влазилися, коби серця не розмняцкали!

Плачі горами стеляться, дугами гори уперізують. Буйні вітри ними граються. Тут були, тут нема: співанки жалібні.

Зоря росою їх змиває, гей мід спиває.

Таке тото село тихоньке, таке зарошене!

Деревище у мокрій ямі межі німими могилами (Марко Черемшина).

6. У наведених нижче текстах, записаних у різних говірках української мови, знайдіть лексичні, граматичні, фонетичні особливості, якими ці говірки відрізняються від літературної мови.

І. хóчу вам росказати одну історію іс:вого жит'а // было отó дўже даўно / не^н помн'у тóчно / кўл'ко гóду ут:óго чáсу минуло // йа была молодá і фáйна // та бíгаў за мнóў одén хлóпц' // не^нпогáннй быў / áйбо ме^н'і с'а не^н л'убíў // а вун за мнóў ходíў / йак то'тá т'ін' // на ве^нчурнiц'ах лиш гор'í мноў с'а чўхтаў / де^н йа / там і вун // так ми надо'йíў быў / шчо не^н знáлам с'а де^н д'івáти уд злóсти //

⁴ зегзицею – зозулею

⁵ кычетъ – кує

⁶ бибрянъ – бобровий

⁷ жестоцѣмъ – міцнім.

(Записано в с. В.Уголька Тячівського р-ну, див.: Українські закарпатські говірки: Тексти / Упор. та передм. О.Ф.Миголинець, О.Д.Пискач. Ужгород, 2004. С. 156)

П. дочка вивчилас'а на хвѣл'шѣира / сама менша / а йа живу / а си'ночки / з'ат' і си'нок по сорок п'ят' годочків померли / а йа зосталас'а, ше хочу пожит' хот' трошечки / щоб доц':і допомгти д'ітей на ноги поставит' / і жит' ни хочу / н'іх'то ми'н'і н'ічого ни поміг / ні грошима / н'і взуванкойу, н'і в'д'аганкойу / с'кіки мо'йї д'ітки тут училис'а / йа була в бат'ковс'кому комі'ет'і / л'уд'с'кі за'йави розбірала / а сво'йім ни попададо //

(Записано в с.Кодомка Кагарлицького р-ну Київ.обл., див.: Говірки Південної Київщини: Зб. діал. текстів / Упор. Мартинова Г.І., Денисенко З.М., Щербина Т.В. Черкаси, 2008. С. 121)

Ш. оце ўже йак вѣчер / несут' / та хл'іеба кусок та картошку і ўм'іес'ц'і сад'аца і йе'д'ат' // наймали / хату наймали / карас'ін купл'али і насили вѣчеру ўс'у / йак йа вам расказуйу / і складку складалис' / те хто шчо принесе // і гул'али // там і гул'н'а така // не'чого такого не було / щоб / а так / ізберуце пасе'д'ат' / хто шчо при'н'ўос / і пашли // і хлопци хадили / і л'убили нас //

(Записано в селі Радомка Семенівського р-ну Чернігівської обл., див.: Говори української мови: (Зб. текстів). – К.: Наук. думка, 1977. – С. 142–143)

Заняття № 3

Контрольні питання

1. Українська літературна мова як унормована і відшліфована форма загальнонародної мови, її писемна та усна форми.
2. Культура мови і її суспільне значення. Видатні діячі про культуру мови.
3. Стилї сучасної української літературної мови.
4. Українська мова – державна мова на території України. Закон про мови в Україні.

Література

СУЛМ 1969, с. 37–40.

Жовтобрюх, с. 21–29.

Жовтобрюх, Кулик, с. 11–16.

Волох, с. 13–28.

Пилинський М.М. Основні критерії норми української літературної мови. *Мовознавство*. 1969. № 3. С. 64–75; № 5. С. 68–79.

Тараненко О.О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі). *Мовознавство*. 2003. № 2–3. С. 30–56.

Енциклопедія УМ: статті «Варіантність норми», «Державна мова», «Закон УРСР “Про мови в Українській РСР”», «Кодифікація норми», «Конфесійний стиль», «Культура мови», «Літературна мова», «Мовна політика», «Мовна

ситуація», «Науковий стиль», «Норма мовна», «Ораторська мова», «Офіційна мова», «Офіційно-діловий стиль», «Писемна мова», «Публіцистичний стиль», «Стиль», «Стильові різновиди української мови», «Суржик», «Сучасна українська літературна мова», «Українізація», «Усна мова», «Усна публічна мова», «Функціональний стиль», «Художній стиль».

Ганич, Олійник, с. 115–116, 121–122, 156–157.

Єрмоленко та ін., с. 81, 86, 90–94.

Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV. Київ, 2009: статті 10–12.

Закон «Про мови в Українській РСР», прийнятий 28 жовтня 1989 р. Закарпатська правда. 1989. 4 лист.; Літературна Україна. 1989. 12 лист.

Культура української мови: Довідник / За ред. В.М.Русанівського. Київ: Либідь, 1990. 304 с.

Основні терміни і поняття

Мовна норма – прийняте в суспільстві вживання мовних (лексичних, граматичних, фонетичних і т. д.) засобів, які відповідають мовній системі і сприймаються мовцями в певний період розвитку мови і суспільства як зразок суспільного спілкування. Унормованість – обов'язкова ознака літературної мови.

Кодифікація норми – це впорядкування всіх елементів літературної мови в єдність, у систему, відкинення всього чужого мові і прийняття всього того, що збагачує її, орієнтує мовців на зразкову літературну мову. Засобами кодифікації є правопис, словники, довідники з мови, підручники для середньої школи, наукові лінгвістичні дослідження, які обґрунтовують норму, а також приклад людей, що зразково володіють літературною мовою (талановиті письменники, вчені, артисти, журналісти і под.).

Стиль (франц. style, від лат. stilos, stylos – первинно 'загострена паличка для письма', згодом 'манера письма') – різновид літературної мови, який визначається сферою вживання і характеризується сукупністю мовних (лексичних, граматичних та ін.) засобів і прийомів, необхідних для досягнення потрібної мети і вираження певного змісту у зв'язку з обстановкою висловлювання. Стилі *писемної* мови: художній (або белетристичний), публіцистичний, науковий, офіційно-діловий, епістолярний, конфесійний. Стилі *усної* мови: розмовно-побутовий і ораторський.

Поряд з функціональними стилями виділяють ще *колеритно-експресивні* різновиди, або стилі, мови: урочистий, офіційний, фамільярний, інтимно-ласкавий, гумористичний, сатиричний.

Державна мова – це мова, вживання якої закріплене законодавством і обов'язкове в органах державної влади, в громадських організаціях, освітніх установах, в армії, діловодстві тощо. Державна мова в Україні – українська. Застосування державної мови, інших мов в Україні регулюється статтею 10 Конституції України (1996 р.), Законом «Про мови в Українській РСР» від 28.10.1989 р., ухвалою Конституційного Суду України від 14.12.1999 р. та ін.

Практичні завдання

1. З'ясуйте ідею вірша В.Самійленка «Українська мова (пам'яті Т.Г.Шевченка)» (1985 р.).

Діамант дорогий на дорозі лежав, –
Тим великим шляхом люд усякий минав,
І ніхто не пізнав діаманта того.
Йшли багато людей і топтали його,
Але раз тим шляхом хтось чудовний ішов,
І в пилу на шляху діамант він найшов.
Камінець дорогий він одразу пізнав,
І додому приніс, і гарненько, як знав,
Обробив, обточив дивний той камінець,
І уставив його у коштовний вінець.
Сталось диво тоді: камінець засіяв,
І промінням ясним всіх людей здивував,
І палючим огнем кольористо блищить,
І проміння його усім очі сліпить.

Так в пилу на шляху наша мова була,
І мислива рука її з пилу взяла.

Полюбила її, обробила її,
Положила на ню усі сили свої,
І в народний вінець, як в оправу, ввела,
І, як зорю ясну, вище хмар піднесла.
І на злість ворогам засіяла вона,
Як алмаз дорогий, як та зоря ясна.
І сіятиме вік, поки сонце стоїть,
І лихим ворогам буде очі сліпить.
Хай же ті вороги поніміють скоріш.
Наша ж мова сія щогодини ясніш!
Хай коштовним добром вона буде у
нас,
Щоб і сам здивувався у могилі Тарас,
Щоб, поглянувши сам на створіння
своє,
Він побожно сказав: «Відкіля нам
сіє?!»

2. Охарактеризуйте мовні особливості кожного з поданих уривків. Визначте, до якого функціонального стилю сучасної української літературної мови можна віднести кожний з них.

I. Сам Коцюбинський найчастіше використовує галицькі слова, пов'язані з міським життям. У цій ділянці підросійська Україна не виробила власної лексики, і Коцюбинський збагатив мову своїх творів, а тим самим потенційно і взагалі українську літературну мову, чималою кількістю міждіалектних запозичень. Однак мова Коцюбинського не стала галицькою, вона лишилася синтетичною. І як вимогливий автор, і як український патріот Коцюбинський уважав за свій обов'язок будувати нову українську мову на багатодіалектній основі (Юрій Шевельов).

II. Положення частини першої статті 10 Конституції України, за яким «державною мовою в Україні є українська мова», треба розуміти так, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом.

(Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р.)

III. Наше суспільство дозріло для серйозної й чесної дискусії, що спирається на факти, а не на туманні перспективи і романтичні сподівання. А факти полягають у тому, що питання членства України в ЄС ніколи не розглядалося і в досяжному майбутньому не розглядатиметься у практичній площині, хоч би хто був при владі в Україні. Це жодним чином не означає, що європейський вектор

розвитку – тупиковий. Навпаки, він і надалі залишатиметься стратегічним напрямом усієї державної політики України.

(М.Хвильовий)

3. Запишіть номери речень, у яких немає помилок. Напишіть правильно ті речення, в яких наявні помилки у вживанні слів, форм, у побудові речення. Поясніть виявлені помилки.

- I.**
1. Мене призначили старостою групи згідно розпорядження декана.
 2. Розглядаючи групу студентів, мою увагу привернув хлопець у вишиванці.
 3. Сьогодні приймає відвідувачів проректор з навчальної роботи.
 4. Цей текст погано перекладений на українську мову.
 5. Це була пісня про відважних героїв.
 6. Іхтіандр врятував дівчину від акули, з якою потім познайомився.
 7. Я пішла до викладача по важливій справі.
 8. Наші студенти приймали участь у змаганнях зі стрільби.
 9. Батько любив і тішився своєю дочкою.
 10. Цей творог свіжий.
 11. Повернувшись додому, від побаченого в мене зіпсувався настрій.
 12. Дощ був лише два дні тому назад, а земля вже суха.

- II.**
1. Дитині сім років, а вона не вмє читати навіть по складам.
 2. Ти постійно втручаєшся в мою роботу.
 3. Я вибачаюся, що стільки вам набридаю.
 4. Читаючи Лесю Українку, ми щоразу думаємо про силу людського духу.
 5. Сьогоднішній день видався погожим.
 6. Зробивши уроки, хлопчик пішов гуляти.
 7. Її чоловік по професії лікар.
 8. Жінки розмовляли пошепки.
 9. Початок занять в університеті у вісім годин.
 10. Підписка на цю газету вже завершена.

4. Запам'ятайте статтю 10 Конституції України 1996 р. До якого функціонального стилю української літературної мови належить цей текст? Чому?

Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

5. Запам'ятайте висловлювання видатних діячів про культуру мови. У чому суть цих висловлювань?

● А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і в нас народ і слово. А чие краще, нехай судять люди.

(Тарас Шевченко, 1847)

● У вигляді мови природою дано людині великий скарб. Не тільки користуватися ним, рідним словом, але й натхненно ростити, оберігати його коріння і леліяти його цвіт – ось тоді воно й буде запашним та співучим, сповненим музики й чару, життєвої правдивості й поетичності.

● Мова народу – це найбільший національний скарб... Святим обов'язком митця є невтомно шліфувати, гранити, вияскравлювати алмази народного слова.

● Прикро, звичайно, буває, коли чуєш з чийось уст сканцеляризовані неоковирності або коли навіть актор зі сцени вимовляє широко відоме слово перекручено, з неправильним наголосом (Олесь Гончар).

● Мову чудову, глибинне і пружне слово, немов гостру зброю, дав нам народ. Дав цю мову і наказав свято оберігати її чистоту, збагачувати і відшліфовувати до блиску, до гостроти разючої (Павло Тичина).

● Як парость виноградної лози, плекайте мову. Пильно й ненастанно політь бур'ян. Чистіша від сльози вона хай буде.

● Не бійтесь заглядати у словник: Це пишний яр, а не сумне провалля.

● Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова.

(Максим Рильський)

● Убогість слова – це убогість думки, а убогість думки веде до моральної, інтелектуальної, емоційної, естетичної «товстошкірості».

● Кожне слово має своє значення, невміння вибрати потрібне слово – це те саме, що замість гостро заструганого олівця на уроці малювання користуватися цвяхом.

● Говорити такою скаліченою мовою (українсько-російським суржилом – І. С.) – це все одно, що грати... на розстроєній скрипці. Все одно, що з дерева красуню різбити... тупою щербатою сокирою (Василь Сухомлинський).

● Скажи що-небудь, щоб я тебе побачив (Сократ).

● Хто ясно думає, той ясно і говорить (Н.Буало).

● Чудова думка втрачає всю свою цінність, коли вона погано висловлена.

(Вольтер)

● Справжнє красномовство – це вміння сказати все, що потрібно, і не більше, ніж потрібно (Ф.Ларошфуко).

6. Запам'ятайте прислів'я й приказки про культуру мови. Прокоментуйте їх.

● Слово – не горобець, вилетить – не піймаєш.

● Умій вчасно сказати і вчасно замовкнути.

● Умієш говорити – умій слухати.

● Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.

● Мудрий не все каже, що знає, а дурний не все знає, що каже.

● Говори, що знаєш, але знай, що говориш.

● Шабля ранить голову, а слово – душу.

● Слово – не стріла, а глибше ранить.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ І СЕМАСІОЛОГІЯ

Тема № 2. ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ

Заняття № 4. Генетичні шари лексики української літературної мови. Незапозичена лексика. Старослов'янізми

Контрольні питання

1. Шари лексики української літературної мови з погляду її походження. Незапозичена лексика.
2. Етимологічні словники української мови.
- 3 Слова прайндоевропейського, праслов'янського, спільносхіднослов'янського походження в складі лексики української літературної мови.
4. Специфічно українська лексика. Джерела (шляхи) її поповнення.
5. Старослов'янізми в сучасній українській літературній мові, їх ознаки. Використання старослов'янізмів у художній літературі.

Література

- Бондар та ін., с. 238–246.
Грищенко та ін., с. 174–191.
СУЛМ 1973, с. 101–121, 122–125.
Жовтобрюх, с. 72–74.
Жовтобрюх, Кулик, с. 36–41.
Волох, с. 152–155.
Пономарів та ін., с. 56–60.
Енциклопедія УМ: статті «Етимологічний словник», «Етимологія», «Лексика», «Праслов'янська мова», «Старослов'янізми».
Ганич, Олійник, с. 117–118, 212, 288–289.
Єрмоленко та ін., с. 83, 135, 173.
Шевченко та ін.: статті «Питома українська лексика», «Старослов'янізми».
Етимологічний словник української мови: В 7 т. Київ, 1982–2012. Т.1–6.
Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. Київ, 1985. 255 с.
Рудницький Я. Етимологічний словник української мови. Вінніпег, 1962–1982. Т. I–II.

Основні терміни і поняття

Етимологічний словник – тип мовного (лінгвістичного) словника, який подає основну інформацію про етимологію (походження) слів однієї мови або групи чи сім'ї споріднених мов. Найбільший словник цього типу в українській лексикографії – «Етимологічний словник української мови» (В 7 т. Київ, 1982—2012. Т. 1—6. А—Я). Прикладом етимологічного словника групи споріднених

мов може служити «Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд» (Москва, 1974—2021. Вып. 1—42. А — **perzъ*).

Лексика української мови праїндоевропейського походження – слова, успадковані українською мовою від праїндоевропейської мови-основи через праслов'янську; досі ці слова збереглися ще в інших слов'янських мовах та мовах інших груп індоєвропейської сім'ї мов, напр.: *мати, син, брат, око, вухо, дерево, береза, небо, день, ніч, жити, пити, їсти, малий, білий* та ін.

Лексика праслов'янського походження – слова, успадковані українською мовою від праслов'янської мови-основи; крім української, наявні також в інших слов'янських мовах як незапозичені слова, напр.: *чоловік, отець, рот, віл, пшениця, малина, сад, рілля, кузня, вікно, борона, кросна, сало, сир, варити, молотити, правда, свобода, гіркий, солодкий*, більшість числівників, а також займенники *я, ми, він, хто, що, сам, ваш* та ін., прийменники *з, за, над, при, в, під, про*, сполучники *і, а* тощо. Слова праїндоевропейського та праслов'янського походження складають ядро лексики української мови. Вони стали також базою для утворення величезної кількості специфічних похідних українських слів.

Лексика спільносхіднослов'янського походження – незапозичені слова, наявні, крім української, також у білоруській та російській мовах. Це слова, утворені в українській, російській і білоруській мовах незалежно після припинення існування праслов'янської мови у силу спільних тенденцій словотворення, які започаткувалися в праслов'янській мові і після її розпаду продовжували діяти тільки в українській, білоруській і російській мовах, напр.: *кішка, молочай, гречка, брага, пряник, корж, скатерть, дешевий, хороший, сьогодні, дев'яносто, сорок* та ін.

Специфічно українська лексика – це слова і вирази, що утворилися в українській мові на власному мовному ґрунті після VI—VII ст. (після розпаду праслов'янської етномовної єдності) і відсутні в будь-якій іншій слов'янській мові (в інших слов'янських мовах можуть бути тільки як запозичення з української). Ця лексика становить переважну більшість словникового складу сучасної української літературної мови, напр.: *виробництво, доробок, громадянин, садиба, приміщення, долівка, борець, вареники, гречаники, мрійник, горілка, надія, митець, чужинець, зростання, каяття, голівонька, серденько, маля, каченя, горня, будь-хто, казна-який, хтозна-коли, бо, проте, ніби, хіба* та багато ін.

Старослов'янізми – слова, запозичені від старослов'янської мови (див. вище). Вони мають характерні фонетичні (*храм, прах, вражий, вождь, нужда, єдиний, юродивий*), словотвірні (*боязнь, мислитель, молитва, святиня, багатство, предтеча, воздвигнути, соратник, грядущий, неопалимый*), семантичні (*рай, хрестити, пророк*) та інші ознаки. Старослов'янізми вживаються в сучасній українській літературній мові переважно зі стилістичними функціями.

Практичні завдання

1. Із поданих слів випишіть окремо слова прайндоевропейського, праслов'янського і спільносхіднослов'янського походження.

Літо, підберезник, око, брат, брага, рукавиця, мельник, селянин, мати, блискавичний, вухо, довір'я, ворота, вовк, бути, сорок, кінь, береза, півтора, малина, січень, дев'яносто, пшениця, гриб, сьогодні, тепер, болото, звичний, полотно, вила, сто, молот, два, байдужість, іти, чотирнадцять, батько, білка, я, хто, собака, гречка.

2. У поданому тексті знайдіть специфічно українські слова.

Швидко перебіг цей вечір, осяяний особливим світлом, зогрітий особливим теплом! Чудовий, довіку незабутній час першого мого єднання з другою людською істотою! На розставанні ми міцно стиснули собі руки, і я ввійшла в свою кімнату з таким почуттям, немовби скоїлося в цей вечір щось дійсно значне, величне. Так! Дійсно скоїлось щось величне!.. У цей вечір я знайшла себе (Любов Яновська).

3. Із поданого тексту випишіть окремо слова, успадковані від праслов'янської мови, і специфічно українські слова.

Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раствавиця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця висока біла церква з трьома банями, а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш. Подекуди з-поміж верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь (Іван Нечуй-Левицький).

4. У поданих текстах знайдіть старослов'янізми. Поясніть ознаку (фонетичну, словотвірну чи семантичну) кожного старослов'янізму.

I. Все упованіє мое

На тебе, мій пресвітлий раю,

На милосердіє твоє,

Все упованіє мое

На тебе, мати, возлагаю.

Святая сило всіх святих!

Пренепорочная, благая!

Молюся, плачу і ридаю:

Возри, пречистая, на їх,

Отих окрадених, сліпих

Невольників.

.....

Царице неба і землі!

Вонми їх стону і пошли

Благий кінець, о всеблагая!

А я, незлобний, воспою,

Як процвітуть убогі села,

Псалмом і тихим і веселим

Святу доленьку твою.

(Із поеми «Марія» Тараса Шевченка)

II.

Співає

І плаче серце, оживає

І в тебе, Боже, і в святих

Та праведних твоїх питає,

Що він зробив їм, той святий,

Той назорей, той син єдиний

Богом ізбранної Марії.

Що він зробив їм? І за що

Його, святого, мордували,
Во узи кували;
І главу його честную
Терном увінчали?
.....
Благословенная в женах,
Святая праведная мати

Святого сина на землі.
Не дай в неволі пропадати,
Летучі літа марне тратить.
Скорблящих радосте! пошли,
Пошли мені святее слово,
Святої правди голос новий!

(Із поеми «Неофіти» Тараса Шевченка)

III. Благословенна ти в віках,
Як сонце наше благовісне,
Як віщій білокрилий птах,

Печаль і радість наша, пісне,
Що мужність будиш у серцях,
Коли над краєм хмара висне.

(Із поезії «Слово про рідну матір» Максима Рильського, 1942 р.)

IV. Воскресайте, камінні душі,
Розчиняйте серця і чоло,
Щоб не сказали

Про вас грядущі:
– Їх на землі не було...

(Василь Симоненко)

5. Поясніть семантичні, фонетичні, словотворчі особливості поданих старослов'янізмів. Доберіть до тих, до яких це можливо зробити, власне українські слова і прокоментуйте відповідники.

Нужда, вражий, область, представити, возвеличувати, страждати, єдиний, юродивий, приязнь, глашатай, мислитель, молитва, грядущий, предтеча, премудрий, благословити, воскресити, хрестити, кадити, спокуса, церква, суєта, чудеса, совість, прах, предстати, благоденство.

Заняття № 5. Запозичена лексика

Контрольні питання

1. Загальна характеристика запозиченої лексики в сучасній українській літературній мові (шляхи запозичень, їхня зумовленість, типи запозичень).
2. Запозичення із слов'янських мов.
3. Запозичення з грецької і латинської мов.
4. Германізми, романізми, тюркізми та інші запозичення.
5. Міжнародні слова (інтернаціоналізми) в сучасній українській літературній мові. Ставлення до іншомовних запозичень. Словники іншомовних слів.

Л і т е р а т у р а

Бондар та ін., с. 246–263.

Грищенко та ін., с. 191–195, 197–203.

СУЛМ 1973, с. 121–122, 126–150.

Жовтобрюх, с. 74–78.

Жовтобрюх, Кулик, с. 41–56.

Волох, с. 155–163.

Пономарів та ін., с. 58–63.

Самійленко В. Чужомовні слова в українській мові. *Самійленко В. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади*. Київ: Наук. думка, 1990. С. 500–511.

Енциклопедія УМ: статті «Англіцизм», «Арабізм», «Богемізм», «Галліцизм», «Германізм», «Запозичені слова», «Запозичення», «Індоевропейські мови», «Інтернаціоналізм», «Іншомовних слів словник», «Іншомовні слова», «Калька», «Латинізм», «Міжнародні контакти української мови», «Полонізм», «Пуризм», «Русизм (росіянізм)», «Тюркізм», «Українсько-балтійські мовні контакти», «Українсько-білоруські мовні контакти», «Українсько-єврейські мовні контакти», «Українсько-німецькі мовні контакти», «Українсько-польські мовні контакти», «Українсько-російські мовні контакти», «Українсько-румунські мовні контакти», «Українсько-словацькі мовні контакти», «Українсько-тюркські мовні контакти», «Українсько-угорські мовні контакти», «Українсько-чеські мовні контакти».

Ганич, Олійник, с. 96, 99, 101–102.

Єрмоленко та ін., с. 70, 71, 73–74.

Шевченко та ін.: статті «Запозичення», «Інтернаціоналізми», «Калька».

Етимологічний словник української мови: В 7 т. Київ, 1982–2012. Т.1–6.

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. Київ, 1985. 256 с.

Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. 2-е вид., випр. і доп. Київ, 1985. 967 с.

Словник іншомовних слів / Укл. Л.О.Пустовіт, О.І.Скопненко, Г.М.Сюта, Т.В.Цимбалюк. Київ, 2000. 1018 с.

17. Сучасний словник іншомовних слів / Укл. О. І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. Київ, 2006. 789 с.

18. Новий словник іншомовних слів: Бл. 40000 слів і словоспол. / Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом'як, А. А. Дем'янюк. Київ, 2008. 672 с.

Основні терміни і поняття

Калька (фр. *calque* ‘калька, копія’) – вид іншомовного запозичення, яке є буквальною перекладом слівотвірних елементів чужомовного слова засобами рідної (української) мови із збереженням його морфемної структури й порядку розташування в слові морфем, напр. укр. *гучномовець* – калька рос. *громкоговоритель*. Це приклад **лексичної** кальки. Є ще кальки **семантичні**, які виникають тоді, коли рідне слово набуває нового значення під впливом чужомовного слова, напр. укр. *відмінити/відмінювати/відмінити* спочатку мало тільки значення ‘змінювати’, потім у нього появилось друге значення ‘скасовувати’ під впливом рос. *отменять* ‘те саме’. Є також **напівкальки** – це нові слова, що поєднують у своєму складі лексичне чужомовне запозичення і кальку, напр. укр. *міні-спідниця* – напівкалька англ. *miniskirt* (англ. *skirt*

‘спідниця’). Див. ще визначення терміна *калька* в різних словниках, подані в 6-му завданні практичного заняття № 17.

Грецизми – слова, їхні окремі значення, вислови, морфеми та ін., запозичені від грецької мови або утворені за її зразками, напр.: *корабель, лиман, огірок, ладан, математика, філософія* та багато ін., власні імена *Василь, Петро, Софія* та ін. Грецизми починають потрапляти до нашої мови ще з часів Київської Русі. Переважна більшість грецизмів в українській мові належить до *міжнародних слів, або інтернаціоналізмів*.

Латинізми – слова, їхні окремі значення, вислови, морфеми та ін., запозичені від латинської мови або утворені за її зразками, напр.: *дедукція, юрист, еволюція, студент, університет, ангіна, туберкульоз* та багато ін., власні імена *Віктор, Павло, Юлія* та ін. Значна частина слів, запозичених українською мовою від латинської мови, належить до *міжнародних слів, або інтернаціоналізмів*.

Германізми – лексичні запозичення або кальки з німецької або іншої германської (англійської, нідерландської, шведської, норвезької та ін.) мови, напр.: *штаб, галстук, футбол, монітор, матрос* та ін.

Романізми – лексичні запозичення або кальки з романських мов (італійської, французької, іспанської, португальської, румунської), напр.: *дуєт, концерт, прем'єр, вуаль, ананас, бринза* та ін. До романських мов належить також латинська.

Тюркізми – слова, їх окремі значення, вислови, що потрапили до української мови з тюркських (турецької, кримсько-татарської, азербайджанської, башкирської, киргизької та ін.) мов або через їхнє посередництво з інших мов чи утворені за їхніми зразками, напр.: *кавун, ізюм, кумис, аркан, батир* та ін. У період Київської Русі тюркізми запозичалися з болгарської, печенізької, половецької, хозарської та інших мов, більшість з яких уже мертві.

Практичні завдання

1. Із поданих слів випишіть окремо специфічно українські слова і чужомовні запозичення. В разі потреби скористайтеся словниками.

Чоловік, огірок, корабель, малеча, батьківщина, внук, буйвол, єдиний, чарівний, щодня, рот, чоло, ангел, галушка, благодатний, жовч, лобода, лопух, височінь, монах, біблія, огрядний, ожина, сонце, бібліотека, коляда, щоденник, долина, буря, календар, конституція, вікно, кузня, козацтво, урядовець, оксамит, оренда, пряжа, відро, папір, гурток, вареники, сковорода, суфікс, дисципліна, життя, пиріг, пампушка, лікарня, герб, борошно, базар, малювання, серденько, варити, гарбуз, благоденствувати, серденько, чавун, молотити, малюсінький, казна-де, сторож, верблюду, горе, лев, щойно, мабуть, правда, ковадло, студентка.

2. Перекладіть способом калькування подані російські слова. Зверніть увагу на характер морфемної будови російських і українських відповідників. У разі потреби скористайтеся російсько-українським словником.

Огнетушитель, громкоговоритель, многостаночник, грузооборот, выдвигенец, производство, производственник, колхоз, совхоз, исполком, военкомат, нагрузка, госплан, партсобрание, партбилет, политобразование, самообразование, сельсовет, отличник, зернохранилище, луноход, овощехранилище, миролюбивый, дневник, полупроводник, мореплавательный, невесомость, воскресник, учетчик, прилуниться, пятилетка, радиовещание, телевидение, красноармеец, землевладелец, сотрудник.

3. До поданих слів іншомовного походження або утворених від іншомовних основ доберіть власне українські відповідники за зразком: *індустрія – промисловість*. У разі потреби скористайтеся словниками.

Концентрувати. Апостол. Констатувати. Альтернатива. Композиція. Дисципліна. Директива. Коментар. Монотонний. Колективний. Комерційний. Епоха. Компаньйон. Компетентний. Ефективний. Коаліція. Конфлікт. Рецензія. Контролювати.

4. До наведених власне українських слів або словосполучень доберіть однослівні відповідники іншомовного походження за зразком: *мить – момент*.

1. Мить. 2. Подібний. 3. Спогади. 4. Відстань. 5. Ворожий, непримиренний. 6. Розпусний, розбещений. 7. Байдужість, млявість. 8. Ув'язнити. 9. Повітря. 10. Якнайменший. 11. Новітній, найсучасніший. 12. Самолюбство. 13. Почуття. 14. Переворот у суспільстві. 15. Спроба, дослід. 16. Визиск, гноблення. 17. Поступовий розвиток. 18. Карний, злочинний. 19. Безладдя.

Тема № 3. СЛОВО В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Заняття № 6. Слово як основна структурно-семантична одиниця мови

Контрольні питання

1. Поняття лексикології і семасіології. Дві сторони в слові: зовнішня (звукова, матеріальна) і внутрішня (ідеальна, значення). Поняття мовного знака.

2. Лексико-семантична система української мови. Лексико-семантичні групи і поля.

3. Значення слова та його складові. Лексичне значення слова. Типи лексичних значень слів.

4. Співвідношення предмета, поняття, слова і назви. Внутрішня форма слова. Поняття ономасіології.

5. Багатозначність слова, однозначні слова. Контекст та його роль у встановленні значення слова. Причини і значення полісемії.

6. Пряме і переносне значення слова. Переносне вживання слова. Види переносних значень і переносних уживань слова (метафора, метонімія, синекдоха).

7. Семантична структура слова. Поняття лексеми. Розвиток семантичної структури слова.

8. Слова з конкретним і абстрактним значенням.

Л і т е р а т у р а

Бондар та ін., с. 195–223.

Грищенко та ін., с. 98–149.

СУЛМ 1973, с. 27–45.

Жовтобрюх, с. 59–65.

Жовтобрюх, Кулик, с. 17–24.

Волох, с. 130–139.

Пономарів та ін., с. 38–42.

Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова. Харків: Вища школа, 1977. С. 8–50.

Енциклопедія УМ: статті «Абстрактна лексика», «Апелятиви», «Деетимологізація», «Енантіосемія», «Зміни значення», «Знак і значення в мові», «Лексема», «Лексика», «Лексикологія», «Лексико-семантична система», «Лексичне значення», «Метафора», «Метонімія», «Мотивованість мовного знака», «Назва», «Назви абстрагованих ознак», «Номінація», «Ономасіологія», «Переносне значення», «Повнозначні слова», «Полісемія», «Семантика», «Семасіологія», «Синекдоха», «Слово», «Службові слова», «Уособлення (персоніфікація)».

Ганич, Олійник, с. 25, 87–88, 117, 119–120, 125–127, 145, 246–247, 249, 271–272.

Єрмоленко та ін., с. 21, 65, 82–83, 88–89, 115, 151–153.

Шевченко та ін.: статті «Багатозначність», «Лексика», «Лексикологія», «Метафора», «Метонімія», «Первинне й вторинне значення слова», «Пряме й переносне значення слова», «Семасіологія», «Семи», «Синекдоха», «Слово».

Основні терміни і поняття

Лексика (гр. *lexikos* ‘словесний, словниковий’), або **словниковий склад**, – сукупність усіх слів певної мови чи її діалекту. Лексика є об’єктом вивчення в лексикології.

Лексикологія (гр. *lexikos* і *logos* ‘слово, вчення’) – розділ мовознавства, який вивчає слово як основну мовну одиницю, словниковий склад мови, стилістичну диференціацію лексики, тематичне і лексико-семантичне групування слів, формування і розвиток словникового складу мови тощо.

Семасіологія (гр. *semasia* ‘значення’ і *logos* ‘слово, вчення’) – один із двох розділів *семантики* (див. нижче), який вивчає значення слів та виразів, які називають предмети, явища, процеси, і зміну цих значень, а також описує багатозначність (полісемію), омонімію, синонімію, антонімію і под.

Семасіологія протиставляється *ономасіології* (див. нижче) за напрямком дослідження – від назви до предмета, явища.

Ономасіологія (гр. *onomasia* ‘назва, найменування’ і *logos* ‘слово, вчення’) – один із двох розділів *семантики* (див. нижче), який розробляє теорію *номінації* (див. нижче) і протиставляється *семасіології* (див. вище) за напрямком дослідження – від предмета, явища до назви.

Номінація (лат. *nominatio* ‘найменування’) – утворення нових мовних одиниць, які характеризуються номінативною (називною) функцією, тобто утворення назв у формі слів, словосполучень, фразем, речень. Цим терміном позначають і саму мовну одиницю, яка утворилася в процесі номінації, тобто *назву* (див. нижче). Декотрі вчені ототожнюють термін *номінація* у першому значенні з терміном *ономасіологія* (див. вище).

Семантика (франц. *sémantique*, від гр. *semantikos* ‘який має значення’) – 1) план змісту в слові, який складається зі значень мовних одиниць різних рівнів (морфем, слів, словоформ, лексичних і фразеологічних словосполучень та ін.); 2) значення окремої мовної одиниці різних рівнів; 3) те саме, що *семасіологія* (див. вище).

Внутрішня форма слова – це ознака, якою мотивується слово як *назва* (див. нижче). Тому той самий предмет у різних мовах часто називається на основі неоднакових ознак, напр., укр. слово *коник* (вид комахи) виникло на основі образу «маленький кінь», мотивуючись стрибками цієї комахи; фр. *la sauterelle* – на основі образу «стрибунець» (фр. *sauter* ‘стрибати’); той самий образ ліг в основу назв цієї комахи в німецькій (*Grashüpfer*) та англійській (*grasshopper*) мовах; росіянам коник уявляється *кузнечиком* – «маленьким ковалем» (рос. *кузнец* ‘коваль’), мотивуючись характерним звуком, який видає коник, і т.д. Мотивувальна ознака є такою, що впадає в око, і вона може бути як суттєвою (напр. *годинник* ‘прилад для вимірювання часу в годинах’), так і несуттєвою, випадковою (напр., у назві гриба *підберезник*). Через те внутрішня форма різних слів то збігається, то не збігається з лексичним значенням того самого слова. З розвитком мови внутрішня форма частини слів затемнюється і навіть повністю зникає (деетимологізується), напр., слово *парубок* у свідомості сучасних носіїв української мови зовсім не пов’язується з історично спорідненим дієсловом *робити* (*парубок* із давнішого *паробок*). Встановленням внутрішньої форми подібних слів займається мовознавча галузь *етимологія* (див. вище *етимологічний словник*).

Мовний знак – це матеріально-ідеальне утворення, тобто двобічна мовна одиниця, яка представляє предмет, властивість, відношення до дійсності і т.п. Мова є складною системою мовних знаків, які належать до різних її структурних рівнів. Найтипівіший мовний знак – це *слово* (див. нижче). Найбільш семантично навантажений і досконалий мовний знак – це речення, яке пов’язується не з окремими предметами, властивостями і т.д., а з цілими конкретними фактами – подіями, ситуаціями.

Поняття – одна з форм мислення, за допомогою якої пізнають сутність предметів, явищ, процесів, узагальнюють їхні істотні ознаки.

Слово – найменша самостійна структурно-семантична і вільно відтворювана в мовленні мовна одиниця, яка виражає поняття про предмети, явища, процеси, їхні ознаки, властивості або відношення між ними і яка має сукупність семантичних, фонетичних та граматичних ознак.

Значення слова – це внутрішній бік слова, узагальнене опосередковане відображення предмета, явища, процесу, властивості чи відношення в свідомості мовців. Загальне значення слова складається із лексичного і граматичного значення.

Лексичне значення слова – це основний бік загального значення слова, реальний предметно-речовий зміст слова, який визначає співвідношення слова з відповідним поняттям, тобто відображає в людській свідомості і закріплює в ній уявлення про предмети, явища, процеси, властивості і т.д. Лексичне значення виражається основою (*книг-а, пиш-уть*), іноді флексією слова (*побіліл-и і побіліл-і*).

Граматичне значення слова – узагальнене, абстрактне мовне значення, властиве ряду слів, словоформ, синтаксичних конструкцій, це показник різних відношень, у які слово вступає з іншими словами в реченні. Граматичні значення виражаються різними засобами, найчастіше флексіями, суфіксами, префіксами, службовими словами тощо.

Назва – мовне позначення кого- або чого-небудь. Назва виражається найчастіше словом (*будинок, Україна*), а також словосполученням (*дитячий садок, Чорне море*), фразеєю (*зелений змій*), реченням (*Той, що греблі рве*). За характером позначуваного об'єкта назви поділяються на загальні, або апелятивні (апелятивні назви), і власні назви.

Багатозначність, або полісемія (гр. polysemos ‘багатозначний’), – наявність у мовної одиниці двох і більше значень, напр.: *літо* 1) ‘найтепліша пора року між весною й осінню’, 2) ‘рік’.

Пряме (номінативне) значення – лексичне значення багатозначного слова, яке становить сутність реального змісту слова, зрозуміле без контексту і здебільшого є для цього слова первинним, напр., у багатозначного слова *коліно* прямим значенням є ‘суглоб, що з'єднує стегнову і гомілкову кістки’.

Переносне (вторинне) значення – похідне від прямого значення багатозначного слова, виникає в результаті перенесення назв одних предметів, явищ, дій, ознак на інші на основі зовнішньої або функціональної подібності (див. нижче *метафора*) чи на основі суміжності (див. нижче *метонімія, синекдоха*). Переносне значення слова зрозуміле тільки в контексті.

Троп (гр. tropos ‘зворот’) – слово або словосполучення, вжиті в переносному значенні для посилення виразності мови в художньому, публіцистичному, ораторському стилях. До тропів належать: порівняння, епітет, метафора, метонімія, синекдоха, гіпербола, перифраз, антифразис, алегорія та інші образні засоби.

Метафора (гр. metaphora ‘перенесення, переміщення’) – вид тропу, який утворився внаслідок перенесення назви з одного предмета, явища, дії, ознаки на інший на основі їх зовнішньої або функціональної подібності, напр.: *носик чайника, голова зборів*.

Метонімія (гр. *metonymia* ‘перейменування’) – вид тропа, що появився в результаті перенесення назви за ознакою суміжності, напр.: *дама в діамантах*. На відміну від метафори, при якій немає реального зв’язку між предметами, при метонімії такий зв’язок існує.

Синекдоха (гр. *synekdoche* ‘співвіднесення’) – різновид метонімії, суть якого полягає в кількісному зіставленні предметів, явищ – вживанні назви частини замість назви цілого, назви видового поняття замість родового, однини замість множини і навпаки (має *руку* в міністерстві; зараз *студент* пішов тямущий; «Як *ми* почуваємося?», – запитав лікар хворого).

Лексема (гр. *lexis* ‘слово, вислів’) – окреме слово в усій сукупності його форм і значень (на відміну від слова в конкретному тексті). Дехто ототожнює лексему з терміном *слово* (див. вище). Частина російських мовознавців розуміє лексему не як двобічну мовну одиницю, що має і матеріальний бік, і значення, а як слово, якому властивий тільки матеріальний бік (план вираження), на відміну від *семемі* як слова в плані значення (змісту).

Семантична структура слова – сукупність усіх значень багатозначного слова.

Енантіосемія (гр. *enantios* ‘протилежний’ і *sema* ‘знак’) – розвиток у слові протилежних (антонімічних) значень, напр.: *колись* ‘у минулому’ – ‘у майбутньому’, *позичати* ‘давати в борг’ – ‘брати в борг’.

Лексико-семантична система – один із ярусів мовної структури, який складається із слів і їх значень, утворюючи сукупність лексико-семантичних полів, що перекривають одне одного.

Лексико-семантичне поле – сукупність близьких між собою лексико-семантичних груп, напр., до складу темпорального (часового) лексико-семантичного поля входять назви точних (*секунда, хвилина, година, доба, тиждень, місяць, квартал, століття* і т.д.) і неточних (*час, пора, епоха, ера* і под.) відтинків часу, назви пір року (*весна, літо, осінь, зима*), місяців (*січень, лютий, березень* і т.д.), днів тижня (*понеділок, вівторок* і т.д.) тощо.

Лексико-семантична група – сукупність мінімальних семантичних об’єднань, побудованих на відношеннях синонімії, антонімії, гіпонімії (родовидових відношень) та ін., напр. лексико-семантична група часових сфер: *теперішній, минулий, майбутній, прийдешній, учора, нині, сьогодні, зараз, тепер, завтра, колись, тоді* тощо.

Практичні завдання

1. У поданому тексті всі повнозначні слова поділіть на а) однозначні й багатозначні, б) з конкретним і абстрактним значенням.

Ну, дав Бог неділю, можна спочити. Маланка сіла на призьбу і поклала на коліна руки. Андрій кудись подався; Гафійка на музиках, а в хаті сумно.

Сонце стоїть низько, так у три чоловіка до землі; порожні й обдерті хатинки кидають кострубаті тіні. Курна дорога з-під Маланчиних ніг біжить у поле. Навкруги пусто. Челядь гуляє на майдані; старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості – думи (Михайло Коцюбинський).

2. Придумайте речення або словосполучення, в яких слова *вільний, мертвий, повний, відкритий, сірий* були б ужиті в прямому і переносному значеннях.

3. У поданих реченнях визначте лексичне значення виділених слів. Установіть тип перенесення значення (метафора, метонімія, синекдоха). Придумайте речення, в яких ці слова вживалися б з іншими значеннями.

1. І слово – не полова, і воно велику *вагу* має (Панас Мирний). 2. Через одчинені двері було видно в пекарні на помості цілу *батарею* глечиків. 3. На тих полах покотом спали бурлаки й бурлачки, розкидавши на *барлозі* драні свитки й кожухи (І.Нечуй-Левицький). 4. Погода чудесна, беру сонячні *ванни*, вигріваюся на сонці. 5. В серці бідного молдувана надія боролась з жадобою *дикої* помсти (М.Коцюбинський). 6. На вулиці скрипка й *бас*, пусти, мамо, хоч на час (Нар. творчість). 7. Я спинився, мов огнистий кінь-бігун перед *бар'єром*. 8. В природі є порядок і *гармонія* всіх речей, певні незмінні закони (І.Франко). 9. Охайний вдовин будиночок за високим *глухим* парканом потопає у кущах черемхи, бузку (В.Козаченко). 10. Собаки коло їх *ватагою* лежать (Л.Боровиковський).

4. Придумайте речення з поданими словосполученнями. Дайте визначення лексичного значення виділених слів.

Твердий керівник. *Соковитий* голос. *Чиста* совість. *Рожеві* мрії. *Суха* розповідь. *Міцний* мороз. *М'який* голос. *Кам'яне* обличчя. *Довга* розмова. *Круглий* рік.

5. Складіть самостійно речення із словом *земля*, яке уживалося б з поданими нижче значеннями; установіть тип перенесення значення (метафора, метонімія, синекдоха).

1. Третя по порядку від Сонця велика планета. 2. Верхній шар земної кори. 3. Речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори. 4. Суша. 5. Ґрунт, який обробляється і використовується для вирощування рослин. 6. Країна, край, держава.

Заняття № 7

ПІДСУМКОВА МОДУЛЬНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 1

Зразок завдання контрольної роботи

1. Місце української мови серед інших слов'янських мов.
2. Слово як об'єкт лексикології і семасіології. Дві сторони в слові: зовнішня (звукова, матеріальна) і внутрішня (ідеальна, значення). Поняття мовного знака.
3. Шари лексики сучасної української літературної мови з погляду її походження. Незапозичена лексика. Етимологічні словники української мови.

4. Із поданих слів виписіть слова праслов'янського походження. *Рука, борона, небо, сорок, січень, батьківський, каченя, солдат, трактор, роза, робітничий, машина, сто, молоко, вода, береза.*

5. Із поданих слів виписіть однозначні слова. *Електрифікація, гадюка, ходити, олень, мексиканець, жити.*

6. Дати визначення лексичного значення підкресленого слова, встановити вид перенесення значення (метафора, метонімія, синекдоха). *Людам язика не зав'яжеш* (Нар. тв.).

7. Із поданих речень виписіть слова іншомовного походження. *Спортсмени стоять, дивлячись туди, де майорить прапор осінніх змагань. Його піднято над стадіоном...* (В.Собко).

8. Із поданого речення виписіть слова з абстрактним значенням. *Страх мене такий проїняв, що ногами з місця не зрушу* (Г.Тютюнник).

9. Із поданих слів виписати старослов'янізми. *Собака, блаженний, утверждатися, корова, цілющий, трава.*

10. Придумайте речення, в яких прикметник *німий* уживався б з різними значеннями.

11. Із поданого речення виписіть специфічно українські слова. *Хтось із великих людей сказав: «Усе минає, а слово залишається»* (М.Слабошпицький).

Заняття № 8. Омоніми. Синоніми

Контрольні питання

1. Омоніми та їх види. Розмежування лексичної омонімії і багатозначності слів.

2. Шляхи (джерела) виникнення омонімів.

3. Використання омонімів. Словники омонімів.

4. Синоніми та їхні види: постійні (загальномовні) і контекстуальні; абсолютні (повні) і неповні; семантичні, стилістичні і семантико-стилістичні.

5. Синонімічний ряд, його складові. Фраземи, перифрази, евфемізми, складені назви як члени синонімічного ряду.

6. Шляхи (джерела) поповнення синонімів української мови.

7. Використання синонімів у різних стилях сучасної української літературної мови. Словники синонімів української мови.

Література

Бондар та ін., с. 224–229, 233–236.

Грищенко та ін., с. 149–163.

СУЛМ 1973, с. 46–58, 60–95.

Жовтобрюх, с. 65–68.

Жовтобрюх, Кулик, с. 24–30.

Волох, с. 139–140.

Пономарів та ін., с. 42–46, 51–56.

Енциклопедія УМ: статті «Евфемізм», «Омографи», «Омоніми», «Омофони», «Перифраз», «Синоніми», «Синоніми абсолютні», «Синонімів словник».

Ганич, Олійник, с. 73, 166–168, 185, 249–252.

Єрмоленко та ін., с. 55, 114–115, 153–154.

Шевченко та ін.: статті «Евфемізми», «Омоніми», «Синоніми».

Багмет А. Матеріали до синонімічного словника української мови. *Вітчизна*. 1959–1962 (А–Н); Україна. 1969–1971 (О–П); видано також окремою книжкою: Словник синонімів української мови. Нью-Йорк, 1982.

Демська О. М., Кульчицький І. М. Словник омонімів української мови. Львів, 1996. 223 с.

Деркач П.М. Короткий словник синонімів української мови. Київ: Рад. шк., 1960. 209 с.; два перевидання: Нью-Йорк, 1975; Львів; Краків; Париж, 1993.

Зубков М. Практичний словник синонімів української мови. Харків, 2008. 720 с.

Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. Київ, 1993; 2-е вид., доп. й доопрац. Київ, 2000. 478 с.; 3-тє вид., опрацьоване і значно доповнене. Львів, 2009. 572 с.; 4-е вид., опрац. і значно доп. Львів, 2012. 536 с.

Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Короткий словник перифраз. Київ, 1985. 151 с.

Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів. Київ, 1988. 198 с.

Кочерган М.П. Словник російсько-українських міжмовних омонімів. Київ: Академія, 1997. 400 с.

Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Харків, 1977. С. 51–90.

Полюга Л.М. Словник синонімів української мови. 3-є вид. Київ: Довіра, 2007. 477 с.

Полюга Л.М. Словник українських синонімів і антонімів. Київ: Довіра, 2007. 575 с.

Словник синонімів української мови: У 2 т. Київ: Наук. думка, 1999–2000. Т. I–II.

Основні терміни і поняття

Омоніми (гр. *homonymos* ‘однойменний’) – слова або їхні окремі граматичні форми, а також мовні одиниці, які однаково звучать, але мають зовсім різні значення, напр. *ключ* (від дверей, гасчний, пташиний) і *ключ* ‘джерело’, рідко; *бродити* ‘блукати’ і *бродити* ‘бути в стані бродіння, пінитися’.

Лексичні омоніми – такі, які належать до однієї частини мови, напр.: *бик* ‘самець корови’ і *бик* ‘опора моста’, *клепати* (про метал) і *клепати* ‘зводити наклеп’, *моторний* (пов’язаний з мотором) і *моторний* ‘спритний’.

Лексико-граматичні омоніми – омоніми (слова або граматичні форми), які належать до різних частин мови, напр.: *мило* (іменник) і *мило* (прислівник), *поле* (іменник) і *поле* (дієслівна форма).

Міжчастиномовні омоніми – спільнокореневі слова або їх граматичні форми, які набули різних граматично-категоріальних значень, напр.: *поранений* – дієприкметник, прикметник, іменник; *добре* – прикметник сер. роду і прислівник; *що* – займенник і підрядний сполучник.

Морфологічні омоніми – тотожні звучанням граматичні форми одного слова або різних спільнокореневих слів, які належать до однієї частини мови. Ці граматичні форми мають різні граматичні значення в межах певних граматичних категорій (роду, числа, відмінка та ін.), напр.: *статті* (род. і дав. відм. одн.) і *статті* (наз. і знах. відм. мн.), *листоноша* (чол. р.) і *листоноша* (жін. р.), *сани*, *двері* (тільки одні) і *сани*, *двері* (двоє і більше).

Омофони (гр. *homophonos* ‘однозвучний’), або **фонетичні омоніми**, – різні слова, які однаково звучать, але мають різне значення і написання, напр.: *розоримо* і *розоремо*, *гриби* (наз. відм. одн. від *гриб*) і *греби* (дієслівна форма), *вікторія* (застаріле ‘перемога’) і *Вікторія* (власне ім’я).

Омографи (гр. *homos* ‘однаковий’ і *grapho* ‘пишу’), або **графічні омоніми**, – різні слова або їхні форми, тотожні написанням, але відрізняються наголосом, напр.: *мука́* і *му́ка*, *стріла́* і *стрі́ла*, *па́ша* і *паи́а*.

Каламбур (фр. *calembour* ‘гра слів’) – дотепна гра слів, при якій для створення комічного або сатиричного ефекту використовуються різні значення того самого слова, близькі за звучанням слова чи омоніми, напр.: Бридкого бруду із холодних *душ* не змиє навіть і холодний *душ* (Є.Бандуренко).

Синоніми (гр. *synonymos* ‘однойменний’) – слова, що називають те саме поняття, мають спільне основне лексичне значення, але можуть відрізнятися семантичними відтінками або емоційно-експресивним забарвленням, або сферою чи частотою вживання, або сполучуваністю з іншими словами, напр.: *обличчя*, *лице*, *вид*, *образ* (розм.), *фізіономія* (розм.), *морда* (‘передня частина голови тварини’, вульг. ‘обличчя людини’), *лик* (поет., заст.), *рило* (‘передня частина голови свині вовка і под.’, вульг. ‘обличчя людини’), *писок* (‘передня частина голови тварини’, розм., вульг. ‘обличчя’), *будка*, *мармиза* (обидва вульг.), *твар* (заст., вульг.) та ін. Синоніми поділяються на постійні (загальнономовні) і контекстуальні; абсолютні (повні) і неповні; семантичні, стилістичні і семантико-стилістичні.

Абсолютні, або повні, синоніми – рівнозначні, однаково вживані синоніми, напр.: *обрій*, *горизонт*; *промисловість*, *індустрія*; *краєвид*, *пейзаж*.

Семантичні (поняттєві, ідеографічні) синоніми – це такі синоніми, які відрізняються один від одного додатковими відтінками спільного лексичного значення; всі вони стилістично нейтральні, напр.: *огорожа* (будь-яка огорожа), *пліт* (огорожа, плетена з хворосту), *паркан* (з дощок), *живопліт* (з живих кущів, лози).

Стилістичні синоніми – це такі синоніми, які, маючи тотожне лексичне значення, відрізняються один від одного експресивно-емоційним забарвленням, частотою, сферою вживання або сполучуваністю з іншими словами, напр.: *пити* (стилістично нейтральне), *дудлити* (вульг.).

Семантико-стилістичні синоніми – це синоніми, які різняться між собою і додатковим значеннєвим відтінком, і стилістичним забарвленням, і частотою

вживання чи сполучуваністю з іншими словами, напр.: *їжа* (будь-яка їжа), *страва* (тільки варена їжа), *потрава* (варена їжа, розм.).

Домінанта (лат. *dominans, dominantis* ‘панівний’) – стрижневе, найголовніше слово, яке, як правило, стилістично нейтральне і найповніше виражає значення синонімічного ряду (гнізда), напр., у синонімічному ряді *вітер, вітровий, легіт, суховій, буревій* домінантою є *вітер*.

Перифраз(а) / парафраз(а) (гр. *periphrasis, periphrase* ‘описовий вислів, зворот’) – зворот, троп, який передає образно зміст іншого слова шляхом підкреслення певної особливості, якості предмета, явища, особи тощо, напр.: *чорне золото* ‘вугілля’, *коричнева чума* ‘фашизм’, *майстер пензля* ‘художник’.

Евфемізм (гр. *euphemismos* ‘пом’якшений вислів’) – слово або вислів, які не прямо, а ввічливо, пом’якшено називають предмети, явища, дії і т.д., напр.: *нечистий, лихий* (замість *чорт, диявол*), *говорити неправду* (зам. *брехати*), *віддати Богу душу* (зам. *померти*).

Практичні завдання

1. Придумайте речення, в яких подані слова були б омонімами. В разі потреби скористайтесь словниками.

Балка, брак, тирса, затягтися, бродити, буркун, точити, виводити, веснянка, куб, ватний, лисичка.

2. Розмежуйте омоніми і багатозначні слова, з’ясувавши лексичне значення слів *глава, година, доля*.

1. Верба сріблиться, наче борода Чи шевелюра на *главі* пророчій (М.Рильський). 2. Минає ніч, простує до садочку *Глава* арабів, старшина йменитий (А.Кримський). 3. Сьогодні задумав писати одну повістину. *Главу* вже накомпонував, що буде далі – не знаю (Панас Мирний). 4. *Години* цілі ми дивилися, як оси Серйозно повзають у селищах своїх (М.Рильський). 5. Любіть Україну, як сонце, любіть, як вітер, і трави, і води... В *годину* щасливу і в радості мить, любіть у годину негоди (В.Сосюра). 6. *Година* й негода часто міняються в надмор’ї (Л.Дмитерко). 7. Як бачите, *доля* закинула мене аж у Крим (М.Коцюбинський). 8. Маленька зірочка горіла в небі, пливла над селом, на якусь *долю* секунди притухаючи, щоб потім спалахнути з новою силою (В.Кучер). 9. Згадав я собі, що ви обіцяли написати до мене про *долю* комедії Єремєєва «Шляхта» (М.Коцюбинський).

3. Визначте джерела омонімії (розпад багатозначності; засоби словотворення; звукові зміни; запозичені слова; одне слово незапозичене, інше – запозичене; одне слово літературне, інше – діалектне, розмовне, просторічне). У разі потреби скористайтесь етимологічним, тлумачним словником.

1) *Дерун* «здирник» – *дерун* «страва з тертої картоплі»; 2) *дзвоники* «дзвінки» – *дзвоники* «вид дикорослої рослини»; 3) *губа* «частина рота» – *губа* «затока»; 4) *гуцулка* «жінка гуцульської етнографічної групи» – *гуцулка* «гуцульська мелодія до танцю»; 5) *міна* «мімічний рух і вираз обличчя» – *міна* «вибуховий снаряд»;

б) *грань* «лінія поділу; межа, границя» – *грань* «жар»;
7) *голяк* «убога людина, злидар» – *голяк* «дерево без листя»; 8) *ніс* «орган нюху» – *ніс* «форма чол. роду одн. мин. часу від *нести*»; 9) *край* (іменник) – *край* (прийменник).

4. У кожному синонімічному ряді знайдіть домінанту, дайте визначення її лексичного значення. Чим відрізняється кожен синонім ряду від домінанти (значеннєвим відтінком, емоційно-експресивним забарвленням, сферою, частотою вживання, сполучуваністю з іншими словами)? В разі потреби скористайтеся синонімічним словником.

1. Жадання, пожадання, потяг, пристрасть, бажання, жага, похіть, хіть.
2. Видіти, видати, бачити, зріти, здріти, лицезріти.
3. Ідіотизм, ідіотство, глупство, дурість, дуращі, дурниця, безглуздя.
4. Пустинний, пустельний, малолюдний, безлюдний, нелюдний, відлюдний, порожній, пустий.
5. Бірюза, лазур, блакить, блакит, голубінь, голубизна.

5. Придумайте речення із синонімами поданих синонімічних рядів. Визначте тип та джерело походження кожного синоніма.

1. Брехати, обманювати, заливати.
2. Одяг, манатки, наряд, шати, лахміття.
3. Обіцянка, обітниця, зарік.
4. Обкладинка, палітурка, обгортка.
5. Обличчя, лице, образ, морда.

6. У поданих реченнях знайдіть синоніми до слова (домінанти) *огорожа*. Чим відрізняється кожен синонім від домінанти? В разі потреби скористайтеся тлумачним словником.

1. Працювала саме [Оксана], розставляла очеретяні загорожі для захисту сьогорічних саджанців (О.Гончар). 2. Кум скочив мерщій з огороди і побіг до хати (Панас Мирний). 3. На подвір'ї, огороженому низьким кам'яним муром, колоди лісу, розбитий грузовик (Л.Дмитерко). 4. Якесь горе вже йде до неї, вже ніби заглядає у двір через вір'я (І.Нечуй-Левицький). 5. Крізь щілину в паркані ми пролізли до саду (Л.Смілянський). 6. Через колючий дротяний присадок перехилилась жіноча постать (О.Досвітній). 7. Будиночки... з двориками кожного з них, огорожені дерев'яними палісадниками, тяглися з обох боків вулички (Г.Коцюба). 8. З-за штахета виглядали великі квіти жоржин (С.Чорнобривець). 9. А барвінок! Барвінок хрещатий! Притоптаний, коло тину Засихає, в'яне! (Т.Шевченко). 10. Як гордо щепами хвалився він мені В саду малесенькім, обведеним убого Низькою лісою (М.Рильський).

7. До поданих слів і словосполучень доберіть однослівні відповідники (синоніми) іншомовного походження.

1. Особовий склад закладу, установи, підприємства.
2. Правка.
3. Материк.
4. Виразне читання.
5. Місцевість, віддалена від центру.
6. Широка мощена дорога.
7. Власноручний підпис.
8. Особа.
9. Життєпис.
10. Розумовий.

Заняття № 9. Антоніми. Пароніми

Контрольні питання

1. Антоніми, їх види.
2. Використання антонімів. Антитеза. Антифразис. Оксиморон. Словники антонімів.
3. Пароніми, їх види.
4. Використання паронімів. Парономазія (паронімічна атракція). Словники паронімів.

Література

- Бондар та ін., с. 229–233, 237–238.
Грищенко та ін., с. 163–174.
СУЛМ 1973, с. 58–60, 95–100.
Жовтобрюх, с. 68–69.
Жовтобрюх, Кулик, с. 30–32.
Волох, с. 148–152.
Пономарів та ін., с. 46–51.
Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови. Харків, 1977. С. 91–106.
Енциклопедія УМ: статті «Антитеза», «Антифразис», «Антоніми», «Гра слів», «Каламбур», «Катахреза», «Мезоніми», «Оксиморон», «Пароніми», «Парономазія (паронімічна атракція)».
Ганич, Олійник, с. 16–18, 102, 165–166, 180.
Єрмоленко та ін., с. 16, 114, 121–122.
Шевченко та ін.: статті «Антоніми», «Пароніми».
Гринчишин Д.Г., Сербенська О.А. Словник паронімів української мови. Київ, 1986. 222 с.
Полюга Л.М. Повний словник антонімів української мови. 3-є вид., доп. і випр. Київ, 2006. 510 с.
Калашник В.С., Колоїз Ж.В. Словник фразеологічних антонімів. 3-є вид., доп. Київ, 2006. 349 с.

Основні терміни і поняття

Антоніми (гр. *anti...* префікс, який означає протилежність, протидію, ворожість, та *опума* ‘ім’я’) – слова (здебільшого однієї частини мови) з протилежним значенням, напр.: *добро* – *зло*, *великий* – *малий*, *любити* – *ненавидіти*. Антоніми поділяються на постійні (загальномовні) і контекстуальні, різнокореневі і спільнокореневі.

Антитеза (гр. *antithesis* ‘протиставлення’) – стилістична фігура, яка полягає в різкому, контрастному протиставленні предметів, явищ, ситуацій, образів, думок тощо для підсилення їх виразності. Антитеза будується на базі використання антонімів, слів та висловів, які протиставляються у тому самому контексті; використовується в художньому, публіцистичному, ораторському

стилях, у народній творчості, у назвах художніх творів. Напр.: Ми в *раї пекло* розвели (Т.Шевченко); Багач *чуже* загрибає, бо *своєму* ліку не знає (Народна творчість); «*Любов і ненависть*» (назва збірки поезій Д.Павличка).

Антифразис / антифраз(а) (гр. anti... і phrasis ‘фраза’), або **прихована антонімія**, – троп, різновид енантіосемії, який полягає у вживанні слова або вислову в певному контексті з протилежним значенням, напр.: Од молдаванина до фіна На всіх язиках все мовчить, бо *благоденствує* (Т.Шевченко); *Скучає*, як собака за києм (Народна творчість)

Оксиморон / оксюморон (гр. oxymoron ‘дотепно-безглузде’) – стилістична фігура, в якій свідомо поєднуються слова з протилежними значеннями, які нібито виключають одне одного, а насправді дають нове уявлення; здебільшого це поєднання іменника з прикметником, напр.: *бідний багач, розумний дурень, пекучий мороз*.

Пароніми (гр. para ‘біля, коло, поруч’ і onoma ‘ім’я, назва’) – слова, близькі за звучанням, але різні за значенням і написанням, напр.: *збіднити, збідніти; звичаєвий, звичайний, звичний; адресат, адресант*.

Парономазія (гр. paronomasia, яке утворене від para і onomazo ‘називаю’), або **паронімічна атракція**, – стилістична фігура, побудована на зближенні в контексті паронімів і взагалі співзвучних слів для досягнення комічної, гумористичної мети, напр.: *Де просьбою, де грозьбою; Ти йому про Тараса, а він тобі півтора ста* (Народна творчість).

Практичні завдання

1. Доберіть антоніми до поданих слів.

Барвистий, вершина, вигадка, вірність, густий, дарувати, дбайливий, допитливий, жартівливий, занепад, зміцнювати, масовий, людяність, кривда, спека, критикувати.

2. У поданих словосполученнях доберіть антоніми (один або кілька) до слів *вільний, чистий*.

І. Вільний вчинок, вільний прохід, вільна людина, вільний час, вільна праця, вільне життя, вільний тон, вільний піджак, вільна кімната, вільний простір, вільна посада, вільний кінець.

Д о в і д к а. Нерухомий, фіксований, штучний, заповнений, зайнятий, закріплений, затиснутий, залежний, стриманий, несамотійний, рабський, примусовий, закритий, суворий, тісний, заселений, обмежений, заміщений, завалений, забарикадований, невірний, підневільний, стриманий, полонений, ув’язнений, закріпачений, невірний.

3. У наведених реченнях знайдіть контекстуальні антоніми, а також художні засоби (антитеза, антифразис, оксиморон, катахреза), побудовані на основі антонімії, визначте їх стилістичні функції.

1. Учора тут басувало літо, Тепер дивися: молода зима! 2. Життя нема. І смерть – моя оселя. 3. Люблю я очима тишу цілувати. 4. Безсилий силою, я знав свою даремність. І зненависть... Я зненависть любив! (М.Вінграновський). 5.

Сосновий ліс перебирає струни. Рокоче тиша на глухих басах. 6. І все на світі треба пережити. І кожен фініш – це, по суті, старт. І наперед не треба ворожити, і за минулим плакати не варто... 7. Співає ліс захриплими басами, веде за повід стежечку худу. 8. Життя – це і усмішка, і сльози солоні. 9. Не люблю каламутного слова. 10. Я слухаю нечутні голоси серед німої музики мозаїк. 11. Топили серце чумаки у кварти. 12. Метушня слабким притаманна. Безголосим властивий галас (Л.Костенко). 13. А земля – як пісня Над хмелем осінніх багатих, бучних весіль. Та от я іду по землі. А земля – як реквієм Над горем обірваних кулями сподівань (Б.Олійник). 14. Цар гуляв у себе в замку, у ярмі стогнали люди (Леся Українка). 15. У нашого Мартина хороша одежина – голі плечі й спина. 16. Стоїш високо – не будь гордим, стоїш низько – не гнись (Нар. творчість).

4. З'ясуйте значення поданих паронімів. Складіть з ними речення.

I. Багатир – богатир – багач, білити – біліти, вирізнятися – відрізнятися – розрізнятися, виборний – виборчий, визволений – визвольний, визначальний – визначний, програмний – програмовий – програмований.

II. Винахідливий – винахідницький, висвітлювати – освітлювати, водневий – водний – водяний, вихований – виховний, генеральний – генеральський, говіркий – говірковий.

III. Гарантійний – гарантований, відносини – відношення, відповідальний – відповідний, шторм – штурм, ґрунтовий – ґрунтовний, чудовий – чудний.

5. З'ясуйте, з якими словами, поданими в дужках, можуть поєднуватися за змістом виділені курсивом пароніми.

1. *Розумний* (багатство, здібності, сила, істота, худобина, машина) – *розумовий* (господар, садівник, праця, розвиток). 2. *Рятівний* (загін, служба, берег, вістка) – *рятувальний* (загін, переправа, служба, папірець). 3. *Світило* (людства, духу, небесне) – *світоч* (науки, прогресу, небесний). 4. *Стрес* (інформаційний, зовнішній, глибокий) – *струс* (раптовий, емоційний, внутрішній, зовнішній). 5. *Таємний* (вигляд, думка, обличчя) – *таємничий* (побачення, гість, країна, засідання). 6. *Трагедійний* (випадок, жанр, актор, стан) – *трагічний* (п'єса, жанр, випадок, репертуар).

6. У наведених реченнях знайдіть пароніми, виділіть випадки використання паронимазії. З'ясуйте її функцію.

1. А я чуток недочувала, втішала матір попервах. Але й сама вже відчувала: щось правди є в її словах. 2. Любіть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня. 3. Прийомний син барона був баран (Л.Костенко). 4. Страшніша огненних геєн голодна хіть зажерливих гієн (Б.Олійник). 5. Коли знайомлюсь з твором я, Дивлюсь спочатку на ім'я: Чи молодий це чи маститий, Щоб знати – бити чи мастити (В.Дубовик). 6. Він божевільний, кажуть. Божевільний! Що ж, може бути. Він – це значить я. Боже – вільний... Боже, я – вільний! На добраніч, свободо моя! (К.Сидоренко). 7. – Сумніваюсь, чи ти козак чи кізяк, – засміявся, задоволений своїм жартом Варчук (М.Стельмах). 8. – Бачиш, Йоно, Померанію? – Де? – Йона довірливо зазирає в карту. – Ось вона кругом. – Де фашизм, там

йому і помиранія! (О.Гончар). 9. А вся ця історія з отими тхорами з пташиної породи – це не орнітологія, а ерундологія (Остап Вишня). 10. Здибались два рибалки. – Що ти зловив? – Щупака. – А я видру. – А ти мене видреш, то я кину, – та й кинув щупака у воду. 11. Нащо ліпший клад, коли в дітках лад. 12. Хоч гірше, аби інше. 13. Або на Миколи, або ніколи. 14. Пішли наші їсти каші (Нар. творчість).

Тема № 4. ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ СФЕР ЇЇ ВЖИВАННЯ

Заняття № 10

Контрольні питання

1. Лексика загальноновживана (загальнонародна) і обмеженого вжитку в сучасній українській літературній мові (загальна характеристика).
2. Характеристика лексики загальноновживаної, або загальнонародного використання.
3. Лексика обмеженого вжитку, її групи.
4. Територіальні діалектизми, їхні різновиди та використання їх у сучасній українській літературній мові.
5. Соціальні діалектизми, їхні різновиди та використання їх у сучасній українській літературній мові.
6. Найважливіші словники діалектної лексики української мови.

Л і т е р а т у р а

Бондар та ін., с. 275–276.

Грищенко та ін., с. 204–213.

СУЛМ 1973, с. 179–210.

Жовтобрюх, Кулик, с. 68–71.

Пономарів та ін., с. 73–77.

Енциклопедія УМ: статті «Арго», «Діалект», «Діалектизм», «Жаргон», «Загальноновживана лексика», «Лексика», «Професіоналізм», «Регіоналізм», «Сленг».

Ганич, Олійник, с. 20, 64–65, 74–75, 227.

Єрмоленко та ін., с. 18, 60, 83, 143–144, 160.

Шевченко та ін.: статті «Арготизми», «Жаргонізми», «Професіоналізми».

Кондратюк Т.М. Словник сучасного українського сленгу. Харків: Фоліо, 2006. 350 с.

Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. Київ: Критика, 2003. 336 с.

Ставицька Л. Український жаргон: Словник. Київ, 2005. 496 с.

Поповченко О.І. Словник жаргону злочинців. Київ: Оберіг, 1996.

Основні терміни і поняття

Загальноновживана, або загальнонародна, лексика – це переважно стилістично нейтральні слова, якими однаково активно, без будь-яких обмежень користуються усі носії мови незалежно від їхньої професії, освіти, місця проживання, віку, соціального стану і т.д. Вона становить основу словника літературної мови.

Лексика обмеженого використання – це слова й вирази, використання яких обмежене певним соціальним середовищем, професією, освітою, віком, територією проживання тощо. Отже, в системі лексики національної мови виділяються територіальні і соціальні системи лексики з обмеженим ужитком. Сюди належить лексика територіальних і соціальних діалектів. Це ненормативна лексика, але вона використовується в окремих стилях української літературної мови з певною метою.

Діалект (гр. *dialektos* ‘розмова, говір, наріччя’) – відгалуження загальнонародної (національної) мови. Розрізняють діалекти територіальні і соціальні.

Територіальний, або місцевий, діалект поширений на певній території, відрізняється від інших діалектів та літературної мови лексикою, семантикою, фонетикою, граматиною і т.д.

Соціальний діалект використовується людьми певної соціальної групи, відрізняється від інших діалектів та літературної мови головним чином лексико-семантичними особливостями. Інші особливості (фонетичні, граматичні і т.д.), як правило, в нього відсутні.

Діалектизми – 1) ненормативні елементи літературної мови, які використовуються в ній лише з певною метою; 2) мовні (лексико-семантичні, фонетичні, граматичні і т.д.) особливості, якими один діалект (говірка, наріччя) відрізняється від іншого і літературної мови. Діалектизми як ненормативні елементи в українській літературній мові використовуються без стилістичної мети в науковому стилі (як ілюстрації) і зі стилістичною метою в мові художньої літератури.

Територіальні діалектизми – мовні елементи територіального (місцевого) діалекту. Це лексико-семантичні, фонетичні, морфологічні, синтаксичні та ін. особливості, відсутні в інших діалектах та українській літературній мові. Територіальні діалектизми поділяються на три основні різновиди: 1) **лексичні** – слова, які, позначаючи те саме поняття, що й загальнонародне слово, відрізняються від останнього всією основою, напр.: *тентериця*, *мелай* ‘кукурудза’, *жмурькати* ‘кліпати’; 2) **етнографічні** – назви місцевих реалій, понять, які відсутні в інших діалектах та українській літературній мові, напр.: *черес* ‘широкий шкіряний пояс у гуцулів та ін.’, *плай* ‘стежка в горах’; 3) **семантичні** – слова, вживані і в інших діалектах та українській літературній мові, але з іншим значенням, напр.: *невістка* ‘молодиця’, *квас* ‘мінеральна вода’. Є ще фонетичні, морфологічні, синтаксичні, словотвірні та інші діалектизми.

Соціальні діалектизми – це мовні (в основному лексико-семантичні) елементи, якими один соціальний діалект відрізняється від інших діалектів і

української літературної мови. Розрізняють три основні різновиди соціальних діалектизмів: 1) **професіоналізми** – слова або вирази, властиві мовленню людей певної професії (боднарська, лісорубська, гончарська та інші справи); 2) **жаргонізми** (яке від *жаргон*, котре в свою чергу від фр. *jargon* ‘жаргон, говір’; первинно ‘гусине гелготання’) – це особлива, здебільшого експресивна лексика людей, зв’язаних певною (переважно нетривалою) спільністю інтересів; ця лексика має синоніми в літературній мові; є жаргони: студентський, учнівський, фронтовий і т.п.; 3) **арготизми** (фр. *argotismes*, яке від *argot* ‘жаргон’; первісно ‘жебракство’) – це особлива лексика людей, які належать до соціального дна, жебраків, злодіїв, наркоманів і под.

Практичні завдання

1. Визначте різновиди (лексичні, словотвірні, морфологічні, фонетичні) українських діалектних назв рослини деревію.

Мурашнік, мурашівнік, мурашовнік, мурявнік, кровнік, кырвávник, кров’яник, кровávник, деревій, деревнік, деревінь, деревей, серпнік, серпій, серпоріз, пórуб, порубаніна, білоголóвник, підбїл, дровнік, дровітник, морковнік, коровнік.

2. Із поданих контекстів випишіть територіальні діалектизми, з’ясуйте їх лексичне значення, поділіть їх на види (лексичні, етнографічні, семантичні діалектизми), визначте стилістичну функцію кожного діалектизму.

І. 1. Заторохтіло дерев’яними клепаками по грабовій дошці з високої церковної вежі... 2. Тепер думав, що в цій оселі час зупинився назавжди і млосним сопухом, і навіть іконою Івана Хрестителя на стіні проти самих вхідних дверей, і плішами на мурованому димарі, і відром-бляшаником у кутку праворуч... 3. Каламар імився за клямку, коли двері відчинилися. 4. – Мене просив твій няньо!.. 5. На голосницях Каламаря вже вибилася сивина... 6. Трусонув білою куделею на голові, проганяючи моторошні картини, бо вже бачив у церкві відданицю і жениха – в золочених вінках з хрещатого барвінку, з розмарином і чічками... 7. Тому швидко перехопував листи книги, далі поцілував краєчок листа і глянув на жінку – тільки якийсь мусай так рано міг до нього її привести. 8. – А ти дурна казати жінці? – Каламар навздогін, та його вже не чула, бо тільки посуд цорконів на підносі. 9. – Продайте, діду, від баби міх картоплі та купіть собі паленки! 10. – Старий падеться тобі ще якимось і родаком? 11. Увесь був тепер на Красному Груні тої ранньої весни, коли тільки-тільки вибрався з першою жоною Марійкою ярювати. Од батька дістала в посаг на корову сіна, лісок і толоку. Вперше газдували собі. Літувка була понівечена вітрами та негодами. Він латав дранкою дах, вона замащувала полупані стіни, білила глинкою для чистоти і привітності. Потім зносили докупи ріща, розпалювали ватри. Перекопували паленища, сіяли овес і ячмінь, по кошарах садили картоплю (Із повісті «Іван» І.Чендея).

3. Випишіть із «Словника української мови» в 11 т. 10 речень із територіальними діалектизмами різних видів (лексичні, етнографічні, семантичні). Визначте їх стилістичну функцію.

4. Порівнявши текст арго жебраків на Волині з його перекладом українською літературною мовою, з'ясуйте, що в них спільне й відмінне.

Майко ханжував на обшир в шусто. Там сханжовувс'а з йоним кал'іпом. А де тапко ханжував? Ой к'лево, брац'і! Майко йе'періу к'іта, трус'н'у. Але прип'нав качурник і на качурн'у йе'перли майка. А бис'акудн'а йа похл'у до кл'уси. Шиторувати бит'л'ати, с'в'ігорниц'у по'сичу.

Переклад

Я ходив на базар у місто. Там зустрівся з одним сліпим. А де ти ходив? Ой, добре, брате! Я брав яйця, муку. Але прийшов міліціонер і в міліцію забрали мене. А сьогодні я піду до церкви. Буду молитися і поставлю свічку (Аркушин Г. Вплив говіркового оточення на арго Волині. *Полісся: мова, культура, історія: Матер. міжнар. конф.* Київ, 1996. С. 97).

5. З'ясуйте джерела (шляхи) поповнення поданих слів у студентському жаргоні Ужгорода, Івано-Франківська, Чернівців.

Фак 'факультет', універ 'університет', курсак 'курсова робота', шпора, шпаргалет 'шпаргалка', бомба 'особливий тип шпаргалки', енка 'пропуск заняття', степуха 'стипендія', хата 'гуртожиток, кімната в ньому', точка 'квартира', воєнка 'військова підготовка', мартишкин труд 'конспектування', бамбук 'хлопець', весла 'ноги', станок, тазик 'фігура дівчини', акваріум 'читальний зал', спецуха 'спецкурс', ауд 'аудиторія', залікуха 'залікова книжка', академка 'академічна відпустка', лебідка 'незадовільна оцінка', автарик 'авторучка', зарубіжка 'зарубіжна література', спиногрис 'дитина', шкари 'взуття', скальп 'перука', парнокопитний 'зооветеринарний інститут', фляки 'студенти інституту фізкультури', біолухи 'біологи', філолухи 'філологи', лісовики 'студенти лісотехнічного інституту', скачки 'танці', літробол 'випивка', мекнути 'випити' та ін. (див.: Грещук В.В. Спостереження над лексикою сучасного українського студентського жаргону. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови: Тези доп.* Ужгород, 1978. С. 16–17; Кобилянський І.Ю., Кобилянська М.Ф. Елементи арго у студентському лексиконі. *Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народнорозмовної мови: Зб. тез.* Ужгород, 1989. С. 69–80).

Тема 5. ЛЕКСИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ ЇЇ АКТИВНОГО І ПАСИВНОГО ВЖИВАННЯ

Заняття № 11

Контрольні питання

1. Поняття про активну і пасивну лексику сучасної української мови. Характеристика активної лексики.
2. Пасивна лексика та її види: застарілі слова та неологізми.
3. Застаріла лексика, її види: історизми та архаїзми.
4. Різновиди архаїзмів: лексичні, лексико-фонетичні, лексико-словотвірні, лексико-семантичні та ін.
5. Використання застарілої лексики у різних стилях мови.
6. Неологізми, їхні види: загальномовні та авторські (індивідуальні, оказіоналізми).
7. Використання неологізмів у різних стилях української літературної мови.
8. Шляхи появи неологізмів у мові та їхня дальша доля. Словники неологізмів української мови.

Л і т е р а т у р а

Бондар та ін., с. 263–267.

Грищенко та ін., с. 213–220.

СУЛМ 1973, с. 211–261.

Жовтобрюх, с. 78–80.

Жовтобрюх, Кулик, с. 56–61.

Пономарів та ін., с. 63–68.

Волох, с. 167–172.

Енциклопедія УМ: статті «Активний словник», «Архаїзми», «Застарілі слова», «Історизм», «Ковані слова», «Неологізми», «Оказіоналізм», «Пасивний словник».

Ганич, Олійник, с. 11, 20–21, 151, 181.

Єрмоленко та ін., с. 12, 18–19, 105, 122.

Шевченко та ін.: статті «Архаїзми», «Історизми», «Неологізми».

Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983–2003): Словник. Харків, 2004. 136 с.

Нові слова та значення: Словник / Укл. Л.В.Туровська, Л.М.Василькова. Київ: Довіра, 2009. 271 с.

Словник новотворів української мови: (кін. 80-х – поч. 90-х років ХХ ст.) / Укл. Г.М.Віняр, Л.Р.Шпачук. Кривий Ріг, 2000. 91 с.

Словник новотворів української мови початку ХХІ століття / Укл. Г.М.Віняр, Л.Р.Шпачук. Кривий Ріг, 2002. Вип. 2. 180 с.; вип. 3. 158 с.

Основні терміни і поняття

Активна лексика – сукупність слів, які в певний період розвитку української літературної мови сприймаються її носіями як звичайні сучасні слова

без помітної ознаки їх новизни або застарілості. Ці слова, як правило, стилістично нейтральні і становлять переважну більшість словникового складу літературної мови. Сюди належить також уся наукова термінологія, професійно-виробнича лексика, бо вона активно використовується спеціалістами, тобто належить до активного запасу носіїв літературної мови. Активна лексика протиставляється пасивній, але межа між цими лексичними групами постійно змінюється, тому що з плином часу і розвитком мови певна частина слів пасивної лексики стає загальноживаною і переходить до активної лексики і, навпаки, частина слів з активної лексики переходить до пасивної.

Пасивна лексика – це слова української літературної мови, які рідко використовуються або й зовсім не вживаються в повсякденному житті, але зрозумілі носіям цієї мови. Це головним чином **неологізми** і **застарілі слова**. Сюди належить також рідковживані слова книжної лексики, **екзотизми** (слова, що позначають специфічні реалії життя інших народів) і позалітературні елементи, які в літературній мові вживаються обмежено (див. вище *лексика обмеженого використання*) – територіальні і соціальні діалектизми, просторічні слова.

Застаріла лексика поділяється на історизми та архаїзми.

Історизми – це застарілі слова, які вийшли з ужитку разом із позначуваними ними реаліями (*князь, кріпаччина, меч*). Історизми не мають синонімів в сучасній українській літературній лексиці. Дехто з авторів історизми відносить до архаїзмів – так званих **матеріальних** архаїзмів.

Архаїзми (гр. *archaios* ‘стародавній’) – слова, витіснені з ужитку; у сучасній українській літературній мові вони мають синоніми. У складі архаїзмів виділяють: **лексичні** (*ректи* ‘говорити’, *чадо* ‘дитя’), **лексико-фонетичні** (*глас* ‘голос’, *вражий* ‘ворожий’), **лексико-словотвірні** (*возсіяти* ‘засіяти’, *вартівник* ‘вартовий’), **лексико-семантичні** (*живіт* ‘життя’, *язик* ‘мова’) та інші архаїзми. Архаїзми, як і історизми, використовуються в сучасній українській літературній мові переважно зі стилістичною метою.

Практичні завдання

1. Із наведених речень випишіть історизми, з’ясуйте їх лексичне значення (в разі потреби скористайтесь тлумачним словником). З якою метою вони використані?

1. Чула вона, як скіфських вождів пишно ховають, як золото та інше добро на той світ накладають. Хай кладуть те золото, але ж і слуг, рабів чи рабинь... душать чи вбивають, щоб кинути ... в яму до старого знатного владики?!
2. – То хлібні каравани, а це орда, – як у лихоманці тряслась покоївка. – А кочовики ордою ходять тільки нападати.
3. Кочові ж племена скіфів припроваджували у місто скот, везли шерсть, хутра, мед, іноді приганяли валки рабів, яких вони захоплювали під час своїх численних набігів на сусідні племена. Найчастіше кочовики приводили полонених гетів та трибалів з фракійського краю.
4. Перший (певно старший) у бронзовому шоломі й шкіряному панцирі, на якому рівними рядами були нашиті залізні пластинки. Підперезаний широким поясом із бичачої шкіри, на ньому висів акінак, а зліва – горит із стрілами й

луком. 5. На гострих сяючих наконечниках списів мають бунчуки Тапурового роду. Біля входу в шатро завмерлі здоровані у шкіряних панцирах і шоломах, з сокирами у руках – відбірні воїни із особистого загону вождя. 6. Скіфський вождь негадано прислав її батькові, архонту міста, багаті і щедрі дари. 7. «Нам треба зміцнювати стосунки із кочовими скіфами. Вони – варвари, не зовсім надійні, але треба... Для благополуччя міста». 8. Вершники, озброєні луками, списами й акінаками, повними сагайдаками стріл, зненацька вигулькували, наче з-під землі вихоплюючись, з гиком і свистом, тупотом копит налітали на кочовища калліпідів... 9. За білою кибиткою іде на поводі сауран, чудовий і витривалий скіфський кінь, хоч і непоказний із себе. 10. – Як там дочка архонта? – весело кричить Тапур до сотника. – Все ще галасує, що я – людолов? 11. На шию небіжчику наділи золоту гривну. 12. – А рабиня – не людина. І навіть не собака. Гірше. 13. Лише білий пишний султан на шоломі вказував, що Керікл не просто воїн, а міський начальник (Із роману В.Чемериса «Ольвія»).

2. Згадайте 10 неологізмів, дайте визначення їх лексичного значення, придумайте з ними речення.

3. Із «Словника української мови» в 11 т. виписати 10 архаїзмів разом із їх лексичними значеннями і реченнями, в яких ужиті. З'ясуйте функцію архаїзмів.

4. У поданих реченнях із творів Л.Костенко, М.Вінграновського знайдіть індивідуальні (авторські) неологізми, визначте спосіб їх творення і стилістичну функцію.

I. 1. ...Коханий мій, вимоленець мій у Бога! Чого ж ти так стогнеш уві сні? 2. Було столів велике застеляння. Були землі всещедрої плоди. 3. А той вітряк давно вхопили вхопини. 4. У них там на Волині якісь такі плачі гіркополинні. 5. З-під ніг котились камені грукучі. 6. А цар встромляє мені у спину двойлезі каправі очі. 7. У присмакові доброї дібровості пшеничний присмак скошеного дня. На крутосхилах срібної дніпровості сідлає вічність чорного коня. 8. Я ж не лежень, я ж дужень... 9. Б'єте своїх, прокляті дурнолобці, наївні бевзі, телепні, хохли! 10. Ти ж мені душу всю запомийнила! 11. І ті корчі, і те коріння, розмите повинню з весни, і золоте звечоріння в зелених кучерях сосни. 12. Лежить твоя зглузована Вкраїна, схрестивши руки всіх своїх шляхів. 13. Комарі на скрипці грають, комарівни завмирають. 14. Потомки розберуться, їм видніш крізь кришталево-об'єктивну призму... 15. Отак ми й загрузаємо в убозтво. Є боротьба за волю України. Все інше – то велике мискоборство. 16. Шлях еволюцій мовних і етнічних крізь многоти кривавих несприянь... 17. Хоч би в невір-землі, а то у тебе ж дома тобі ще й руки скручує чужак! 18. Одкам'янійте, статуї античні, одкам'янійте і кричіть на гвалт! 19. Смертельна туга плакала органно. 20. В такій біді ніхто вже не порадько. 21. Счервеніла уже калина... (Л.Костенко).

II. 1. Все забувається, губиться в зміні годин бистролетних... 2. У кутку відтихну, відлютую... 3. Що варте ще одне страждання До всіх вминулених страждань... 3. Ганьбо! Ганебино! Ганьбище, ти над нами! Твій вищий зір на

німому чолі... 4. Благословляю і люблю Твоє чоло двадцятивесне. 5. Дніпровими високими очима Дитинно-сіро глянула весна. 6. Вже небо не біжить тим синьо-білим бігом В своєму зорехмарному ряду. 7. І карі коси сумовливі В кульбабо-золотім вінку. 8. І ти, темнава птице, не лети Із мого серця в летище далеке... 9. Будяки малиноголово Про сніги подумали й собі. 10. ... І темінь в тебе за плечима, Й поперед тебе мла-темнина... 11. Це ми колись, незрілі і малі, Удвох життя нежите починали. 12. І стала глибша і свіжіша Качачо-гусяча ріка, Ожина стала ще ожіша... 13. Понавідтуманіли береги, Понахилились обереди. 14. А з переяру, з того переяр'я ліщина дивиться з горіхами на хмару. 15. Поза полем небо та піднеб'я, З-попід неба димаровий дим. 16. Віднині ми і наших літ сім'я Нехай нам будуть плинню золотою. 17. Прижовклено забіліла далина. 18. Небесний дзвін відбобванів в прозор'ї. 19. І ти, Гуцульщино, смереко сиволиста, Своім човном пливеш в мої світи. 20. А снігодош над вовком пролітає І Ріг Кривий поволі обніма. 21. І дума про народ, моя студумна дума Навшпиньки заглядає у чоло (М.Вінграновський).

5. У поданих реченнях знайдіть історизми та стилістичні архаїзми, з'ясуйте їх лексичне значення (до стилістичних архаїзмів доберіть відповідники з активної лексики) і стилістичні функції. В разі потреби скористайтесь тлумачними словниками.

1. Німим отверзуться уста. 2. І на оновленій землі врага не буде, супостата... 3. Хотілося б зігнать оскому на коронованих главах, на тих помазаниках Божих. 4. На те письменні ми, читаєм Божії глаголи!.. І од глибокої тюрми та до високого престола – усі ми в золоті і голі (Т.Шевченко). 5. – Що ти тут, старосто мій, тес-то, як його – розглагольствуеш з пришельцем? (І.Котляревський). 6. Над димом битв, на попелі і крові, узріли ми у незабутній стежі доми, холми й святині дорогі. 7.

Суремна	мідь	співає
---------	------	--------

 з-за Дністра. І князь рече до воїнів – Пора!.. 8. Повз потемнілі парки і яри Гряде народний сум, гряде народний гнів. І люд навколо тужно занімів Страшним мовчанням помсти і журби (М.Бажан). 9. Удавайте пророків і йдіть отверзайте уста (П.Тичина). 10. І хто ти такий, отроче, будеш? (О.Іваненко). 11. Володимир пам'ятав, що тут раніше просто в землянках жили кузнеці, гончарі, скудельники та кожум'яки... 12. – Спасибі тобі, Туре, за те, що добре служив отцю моему й допоміг мені... Хочу пожалувати тебе... 13. За те, що чесно і добре працювала, хочу пожалувати тебе..., я тобі даю село Будутин. 14. Єдине, що хотілося зробити князю Святославу в цю хвилину – підтримати воїна Микулу..., що трудився і ратоборствує він не марно (В.Скляренко). 15. Ти правду кажеш – писано бо єсть, Що бісеру свиням не розкидати. То і тобі ж така довляє честь: Якщо від книг глава твоя страждала, То щоб од мудрості не вилзли власи, – іди на хутір свиней паси. 16. – Так, вже знялася бранная тривога, комоні ржуть, почувши дим війни, і мушу знов трудити хвору ногу і брати меч, як в они бурні дні. 17. – Потщитесь, браття, треба проспінати, щоб книги всі переписати нам, Бо скоро князь повернеться із Чюді, Де воював і города воздвиг (І.Кочерга). 18. Ласкаве небо, грім залізний, Була ти будеш і еси! Тобі, тобі, моя вітчизно, У серці дзвонять голоси. 19. Благословенна ти в віках, Як

сонце наше благовісне... (М.Рильський). 20. Бурлаки дійшли до сахарні й почали розпитувати, хто приймає людей на роботу. 21. Отаман полюбив Миколу й настановив його за крилаша, тобто за свого помічника. 22. Волосний таки посадив Мотрю за бабине око в холодну на два дні (І.Нечуй-Левицький).

Тема № 6. ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ СТИЛІСТИЧНОГО

Заняття № 12

Контрольні питання

1. Лексика сучасної української літературної мови зі стилістичного погляду (загальна характеристика). Стилiстично нейтральна лексика.
2. Стилiстично забарвлена лексика та її шари в сучасній українській літературній мові. Стилiстична характеристика слів у словниках.
3. Розмовно-просторічна і книжна лексика.
4. Термінологічна лексика. Поняття терміна.
5. Професійно-виробнича лексика.

Л і т е р а т у р а

Бондар та ін., с. 270–281.

Грищенко та ін., с. 209–212, 220–225.

СУЛМ 1973, с. 151–178.

Жовтобрюх, с. 69–72.

Жовтобрюх, Кулик, с. 61–68.

Волох, с. 163–167.

Пономарів та ін., с. 68–73.

Енциклопедія УМ: статті «Вульгаризм», «Експресивність», «Емоційна лексика», «Канцеляризм», «Книжна лексика», «Книжна мова», «Нейтральна лексика», «Поетична лексика», «Побутова лексика», «Просторіччя», «Розмовна лексика», «Термін», «Термінологія».

Ганич, Олійник, с. 102, 117–119, 149–150, 227–228, 243, 306–307.

Єрмоленко та ін., с. 74, 76, 142–143, 149, 183.

Шевченко та ін.: статті «Книжна лексика», «Наукова лексика», «Офіційно-ділова лексика», «Поетична лексика», «Публіцистична лексика», «Розмовна лексика», «Стилiстично забарвлена лексика», «Терміни».

Муромцева О. Г. Стилiстична диференціація лексики української літературної мови. *Українська мова і література в школі*. 1978. № 12. С. 32–39.

Основні терміни і поняття

Стилiстично нейтральна, або міжстильова, лексика – це загальноповживані слова, які не пов'язані з певними стилями мови, повністю позбавлені емоційно-експресивного забарвлення, напр.: *вода, кiнь, бiлий,*

працювати, завжди і под. Ця лексика є основою української літературної мови, становить більшість її слів.

Стилістично забарвлена лексика – це слова, які вживаються тільки в певному стилі, обмежені сферою використання, а також слова з емоційно-експресивним забарвленням, застарілі, рідковживані, терміни, діалектизми, книжна лексика тощо. Стилістично забарвлена лексика складається з таких груп: специфічно-побутова, виробничо-професійна, термінологічна, офіційно-ділова, емоційно-забарвлена, розмовно-просторічна, книжна. Уся стилістично забарвлена лексика у словниках літературної мови позначена відповідними ремарками (позначками).

Термін (лат. *terminus* ‘рубіж, межа’) – це слово або словосполучення, яке точно співвідноситься з науковим поняттям і яке виконує номінативну і дефінітивну функції, характеризується незалежністю від контексту, стилістичною нейтральністю, відсутністю омонімів та синонімів у межах однієї терміносистеми. Кожна галузь науки, техніки, виробництва, мистецтва і т.д. має свою терміносистему. Сукупність усіх терміносистем мови становить термінологію цієї мови.

Практичні завдання

1. Із поданих речень виписати стилістично забарвлені слова. Які їх стилістичні функції?

1. – І вже доладна! Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить. 2. – Чим же Вівдя негарна? Говорить тонісінько, мов сопілка грає, а тиха, як ягниця. 3. – Ну, то сватай Одарку Ходаківну: ця тоненька, як очеретина, гнучка станом, як тополя; личко маленьке й тоненьке, мов шовкова нитка; губи маленькі, як рутяний лист. З маленького личка хоч води напийся... 4. Кайдашиха не зводила з Мотрі очей, неначе хотіла випитать всю її душу. Її очі з м'якеньких стали зразу тверденькі. Брови насупились, а осміх злетів з уст і ніби вилетів з хати. 5. – ...А ти, дочко, будь щаслива й здорова. Як будеш свекрові та свекрусі покірненька, буде твоя голівонька веселенька. 6. – Піди ж, моя доню, видій корівку. Я трохи ще полежу. 7. – Помаж, моя дитино, комин ще раз. Як мажеш, то не крути дуже віхтем, а так, моє серденько, дрібненько та дрібненько... 8. – А що вже лінива, то й сказати не можна. Вранці буджу, буджу, кричу, кричу, а вона вивернеться на полу, здорова, як кобила, та тільки сопе... 9. «Була я в батька, було моє личко біленьке й брови чорненькі, а в свекра личко моє змарніло, й брови полиняли, – подумала Мотря, роздивляючись на себе в дзеркалі. – Із'їсть свекруха, люта змія, мій вік молоденький». 10. Дівчина (Мелашка – І.С.) була невелика на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгобрана, повновида, з тонким носиком. Щоки червоніли, як червонобокi яблучка... 11. Хата (Балаша – І.С.) була дуже низька. Маленькі віконця були ніби сліпі. 12. – Чом ти, Лавріне, не сказав, що в моїх сватів є маленькі діти? Ото, який же ти! Я була б вам, діточки, привезла гостинця. В мене ж є й горішки, є мед і мак... 13. Кайдашиха не зводила з неї очей. Мелашка була молоденька й невеличка на зріст, але проворна, жвава. «Ну, невеличка поміч буде мені з такої невістки», – думала

Кайдашиха. 14. «Довго прийдеться мені вчити цю Мелашку, – подумала Кайдашиха і важко зітхнула. – Коли б хоч не була така сатана, як Мотря». 15. – Там мені буде веселенько, де ти будеш зо мною, моє серденько, – сказала Мелашка (Лаврінові – І.С.) (Із повісті І.Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»).

2. Із «Словника української мови» в 11 т. або «Великого тлумачного словника сучасної української мови» випишіть по 10 книжних і розмовно-просторічних слів, зберігаючи відповідні ремарки (позначки).

3. Із поданого тексту випишіть терміни. Поясніть їх значення і функцію?

Зовсім інакше стоїть справа з переважною більшістю говірок Полтавщини і Південної Київщини. У них ми знаходимо, за порівняно нечисленними архаїзмами або рідше новотворами, звичну лексику української літературної мови: переходячи від місцевих говірок до користування літературною мовою, полтавчанин (у широкому розумінні) мало в чому відчуває потребу переучуватись, заступати звичні йому з рідної говірки слова й вирази. Він збагачує, звичайно, свою мову новою лексикою, пов'язаною з поняттями, що їх не знають говірки, але лексичне ядро його мовлення майже не зазнає відчутних змін. От чому в діалектологічних описах говірок Полтавщини так мало уваги приділяється їхній лексиці: увагу описувача не зупиняють на собі факти, звичні йому з літературного обігу. Те одмінне, що в даному відношенні зазначалось в діалектографічній літературі, звичайно становлять або дуже вузькі діалектизми, ... або слова вузькоспеціального значення (Л.А.Булаховський).

4. Напишіть зразки двох офіційно-ділових документів (на вибір: заява, автобіографія, довідка, повідомлення, доручення, протокол, оголошення, доповідна записка, акт, договір, звіт, наказ, розпорядження та ін.).

Заняття № 13

Контрольні питання

1. Фразеологія як галузь мовознавства.
2. Основна одиниця фразеології, її ознаки.
3. Вузьке і широке розуміння фраземіки.
4. Класифікація фразем (семантична, генетична, морфолого-синтаксична та ін.).
5. Структурно-граматичні типи фразем.
6. Використання фразем у різних стилях сучасної української літературної мови.

Л і т е р а т у р а

Грищенко та ін., с. 226–230, 233–234, 237.

СУЛМ 1973, с. 333–386.

Жовтобрюх, с. 80–84.

Жовтобрюх, Кулик, с. 71–75.

Волох, с. 172–176.

Пономарів та ін., с. 78–81, 83–89.

Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. Київ: Наук. думка, 1973. С. 8–101.

Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. Київ: Знання, 2005. С. 15–32, 58–70, 121–128, 250–262.

Енциклопедія УМ: статті «Афоризм», «Ідіома», «Крилаті слова», «Пареміологія», «Приказки», «Прислів'я», «Фразема (Фразеологізм)», «Фразеологізація», «Фразеологічне значення», «Фразеологічне зрощення», «Фразеологія».

Ганич, Олійник, с. 89, 217–218, 223–224, 324–326.

Єрмоленко та ін., с. 67, 121, 137, 140–141, 194.

Шевченко та ін.: статті «Приказки», «Прислів'я», «Фразеологізми».

Основні терміни і поняття

Фразеологія (гр. *phrasis*, род. відм. *phraseos* ‘вираз, зворот’ і *logos* ‘слово, вчення’) – 1) розділ мовознавства, який вивчає фразеологічний склад мови; 2) сукупність усіх *фразем*, або *фразеологізмів*, мови (див. нижче). Останнім часом із другим значенням все частіше вживають термін *фраземіка* (див. нижче).

Фразема (гр. *phrasis*), або **фразеологізм**, – це основна одиниця фразеології, самостійна одиниця мови, яка характеризується *фраземним значенням* (див. нижче), компонентним складом, граматичними категоріями, виконує номінативну і стилістичну функції і відтворюється в процесі мовлення.

Фраземіка – сукупність усіх фразем (фразеологізмів) мови.

Фраземне (фразеологічне) значення – це значення фраземи, яке характеризується цілісністю і переосмисленістю, тобто не є сумою лексичних значень компонентів фраземи, напр.: *прикусити язика* ‘замовкнути’, *мідний лоб* ‘дурень’.

Практичні завдання

1. З’ясувавши значення поданих фразем, покласифікуйте їх на:
а) фразеологічні зрощення, б) фразеологічні єдності, в) фразеологічні сполучення, г) фразеологічні вирази.

Дивись у корінь! Гратися з вогнем. Завдавати шкоди. Украдене щастя. Ахіллесова п’ята. Гострий на язик. Злість бере. Собаку з’їсти. Порушити клопотання. Як пити дати. Десята вода на киселі. Заподіяти зло. Досада бере. І сонце свої плями має. Сізіфова праця. Зачіпати інтереси. Вітер у кишнях свистить. Одним миром мазані. Вогонь вогнем не загасиш. Наш брат. Нуль без палички. Зачіпати гордість. Серцем кучерявий. Байдики бити. Умивати руки. Заподіяти шкоди. Завдавати поразки. Порушити питання. Намилити шию. Собі на умі.

2. З’ясуйте цілісне значення наведених фразем, уведіть їх у речення, визначте, зі словами яких частин мови вони співвідносяться. Покласифікуйте фраземи за структурно-граматичними типами.

Брати до серця. Чаша терпіння переповнилася. На краю світу. Без пересадки. Ні живий ні мертвий. Без року тиждень. Сабака не перескочить. Зводити кінці з кінцями. До зарізу. Майстер на всі руки. На всі заставки. Дивитися в корінь. Нитка перервалася. Китайська стіна. Ні звуку. Крокодилячі сльози. Душа тішиться. Куди ноги несуть. Обливатися холодним потом. На тобі! Стріляний горобець. На око. В одну мить. Волосся дибом стає. Брати бика за роги. З душею. Хоч у вухо бгай.

3. У поданих реченнях знайдіть фраземи, з’ясуйте їх значення, встановіть, зі словами яких частин мови вони співвідносяться і якими членами речення виступають.

1. Вже мені ті його вірші кілком у горлі стоять (І.Франко). 2. В хаті навколо однієї миски, мов шпаки, збилась засмагла, худюща й обдерта дітлашня, на совість один перед одним орудуючи ложками (М.Стельмах). 3. – При такому ставленні, як у вас, тут який завгодно директор в’язи собі скрутить (Ю.Збанацький). 4. Йонька зрозумів, що бородань не проста птиця і що від нього тепер залежить, відпустять Йоньку чи ні (Григорій Тютюнник). 5. До самого живця тими словами проймає (Панас Мирний). 6. Хай же друга невістка, що була тільки на язик проворна, кида їх разом з своєю коровою (Г.Григоренко). 7. Я за свою дочку готова очі видерти... (І.Нечуй-Левицький). 8. Меткі на вигадки дівчата заводили пісень, що мутили душу Нестеренкові (К.Гордієнко). 9. Пусто було і на Ринковій площі, хоч мети віником (П.Козланюк). 10. Завідуючий був старий лис, з медом на вустах, якого, проте, радили мені стерегтися (С.Васильченко). 11. А от зелена вулиця тепер – в путі

ланцюг зелених світлофорів (Д.Білоус). 12. Та Володько, Богу дякувати, лобур з головою видався... (У.Самчук). 13. «Мені вас, дядьку, шкода...» – «Мене? Отака ловись! А що ж я? Вмираю чи що?» (Б.Грінченко). 14. – Що ж це за перелітні птахи такі? – спитав Микола. – Та з вашого ж брата, з фабзавучників (Д.Ткач). 15. Ми часто забуваємо про дуже важливі речі, не бачимо їх, і потім, коли вони нагадують про себе, у нас волосся стає дибом: куди ж ми досі дивилися? (О.Довженко).

4. Які з поданих словосполучень можуть уживатися в сучасній українській літературній мові і як вільні (синтаксичні), і як фраземи? Які вживаються тільки як фраземи? Придумайте з ними речення.

Розбити вазу. Стрибати через пліт з *ким*. Навчити розуму. Рубати дрова. Їхати на возі. Навчити ремеслу. Махати палкою. Опускати вантаж. Впадати у відчай. Рубати колоду. Крила обрізані. Шнур обрізаний. Набиратися розуму. Впадати в щілину. Грати на скрипці. Опускати руки. Казати правду. Розносити повідомлення. Грати очима. Розбити глек. Грати на нервах. Скуштувати меду. Скуштувати борщу.

5. Пригадайте і запишіть побільше (не менше 15) фразем зі словами *рука, нога, вовк*. Зіставивши лексему та фраземи, компонентом яких є ця лексема, зробіть висновки щодо значення кожної фраземи.

6. Знайдіть у наведених реченнях фраземи, охарактеризуйте їх стилістичні функції.

1. Вона ж у нас камінна, їй хоч кіл на голові теши (В.Кучер). 2. У бороді гречка цвіте, а в голові і на зяб не орано (Нар. творчість). 3. Вогонь – не дівка. За словом до кишені не полізе (М.Руденко). 4. Граючи першу скрипку, танцював під чужу дудку. 5. Цідила Пилочка крізь зуби: «Люблю тебе, мій милий Дубе». 6. На Гуму слізно скарживсь Олівець: «Ти всю роботу зводиш нанівець». 7. «Ну, що ревізію зробили?» – «Ми в справі цій собаку з'їли». – «Ой, крутиш ти, як сатана, Не пса ви з'їли – барана». 8. Його так чистили... Одним словом, змішали з гряззю. 9. Не лізь на рожен, бо ніхто не знає, як із нього злізти... 10. І вегетаріанцям підкладають свиню (Із журналу «Перець»). 11. Пиндючить ніс Остапова Горпина І, знай, все мацає на шиї свій дукач (П.Гулак-Артемівський). 12. Хто б не вказував на хиби – Збори, преса, – Він завжди Нітелень! Мовчить як риба. Мов у рот набрав води (С.Олійник). 13. Він дума, як голова, то й велика цяця (Панас Мирний). 14. Дурив тебе, старий лис. Ой, та я йому ноги поламаю, аби знав, як лисим чолом перед молодими дівчатами світити (І.Франко). 15. Еней од страху з плигу збився, в умі сердега помішавсь І зараз сам не свій зробився. Скавав, вертівся і качавсь. 16. Дочка була зальотна птиця І ззаду, спереду, кругом. Червона, свіжа, як кислиця, І все ходила павичом (павичем – І. С.) (І.Котляревський). 17. [Хома Гудзь:] – Ти собі думаєш – фабрику ставлять, фільварок будують. А вони пута кують на людей, ставлять сільце, щоб людську силу впіймати в нього, кров людську сточити... (М.Коцюбинський). 18. Хоч

гопки скач, хоч сядь та плач, – все’дно якось дня, ранку, вечора чи ночі і по мені (по вас теж, шановний) ударять дзвони (Б.Олійник).

7. У поданих реченнях знайдіть видозмінені фраземи, поясніть стилістичний ефект від кожної з авторських трансформацій. До кожної видозміненої подайте її загальнонародну форму.

1. Сміявся юнак о другім дні: – Це, – каже, – в роті по мені, Мабуть, скучають. Сни на руку. 2. Тільки йди поміж люди, ставай на роботу і чоло не втирай від солоного поту. Вік прожити – не ниву пройти гомінливу (А.Малишко). 3. Отже, більше не треба «проти рожна перти»? Стали тебе, серце, слухать терапевти (М.Братан). 4. А куди це так бокує, навіть не поздоровкавшись, хвалений голова? – Я ж вам махнув рукою, а ви не повели й ногою. 5. Ну, а коли голову Господь покарав таким розумом, то треба якось хитромудро применшити його чи й штовхнути на печерування раків (М.Стельмах). 6. Усі ці кумедні вибрики «од науки» не для науки, звісно, здались авторові, – це тільки фігові листочки на срамотню частину його роботи (С.Єфремов). 7. А таким гульвісам джигунам завжди від своїх жінок перепало на добрячі волоські горіхи (Є.Гуцало). 8. Собака, будучи ще твариною дикою, першим лапку дружби простягнув людині. 9. За тиждень на підлозі заплигали сонячні зайчики. Тільки на серці, як і раніше, шкребли гострими пазурами чорні кішки (І.Сочивець). 10. І Барон пішов перед старим викидати словесні колінця, вигинався, мов клоун на килимі. 11. – Кошки з верболозу робить, ними й живе. – Вірунько, не самими кошками людина живе. 12. Це ж здорово, коли ми людям не нуль (О.Гончар). 13. Поки тепер московським духом підшиті, це не ті, що були колись за Тухальського (Б.Лепкий).

Заняття № 14

Контрольні питання

1. Полісемія і омонімія у сфері фраземіки української літературної мови.
2. Синонімія, антонімія в українській літературній фраземіці.
3. Варіанти фразем.
4. Творення фразем в українській мові.
5. Походження і джерела української фраземіки.
6. Найважливіші словники і збірки української фраземіки.

Л і т е р а т у р а

Бондар та ін., с. 309, 315.

Грищенко та ін., с. 230–232, 234–236.

СУЛМ 1973, с. 390–434.

Жовтобрюх, Кулик, с. 75–77.

Волох, с. 177–178.

Пономарів та ін., с. 81–83, 101–102.

Енциклопедія УМ: статті «Фразеологізм», «Фразеологічний словник», «Пареміологічний словник».

Ганич, Олійник, с. 270.

Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII–XX ст.: Бібліогр. покажчик. Львів, 1999. С. 47–50.

Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. Київ : Наук. думка, 1973. С. 120–274.

Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. Київ, 2005. С. 88–120, 137–156, 250–262, 404–429.

Практичні завдання

1. Із наведених фразем випишіть багатозначні, з'ясуйте їх значення, придумайте з ними речення. У разі потреби скористайтесь словниками (2-томним фразеологічним, однотомним «Словником фразеологізмів в українській мові», 11-томним «Словником української мови» або ін.).

1. Намилити чуба. 2. Насідати на п'яти. 3. Пускати бісики очима. 4. Пустити на вітер. 5. Робити великі очі. 6. Брати слово. 7. Брати бика за роги. 8. Взяти за живе *кого*. 9. У вічі не видати. 10. Видивити (всі) очі. 11. Дурити світом. 12. До гробової дошки. 13. Душею і тілом. 14. Лебедина пісня. 15. Пуста голова.

2. До поданих фразем доберіть синоніми (три і більше). Визначте відтінки в їх значенні.

1. Брати за душу 'хвилювати'. 2. Співати дифірамби 'хвалити'. 3. Перегнути палку 'переборщити'. 4. Взяти шлюб 'одружитися'. 5. Обвести навколо (кругом) пальця 'обманути'. 6. Потрібний як п'яте колесо до воза 'непотрібний'. 7. Рукою подати 'близько'. 8. Дурна голова 'дурень'. 9. Прикусити язика 'замовкнути'. 10. Душа в п'ятки пішла 'злякатися'. 11. Стріляний горобець 'досвідчений'. 12. На все горло 'голосно'. 13. Переставляти ноги 'іти'. 14. Дати ляпаса 'ударити'. 15. Сьома (десята) вода на киселі 'далекій родич'.

Д о в і д к а. Бита голова. Дорогу міряти. На весь голос. Проковтнути язик. Розпалювати кров. На одному сонці онучі сушили. Дати стусана. Приший кобилі хвіст. Капустяна голова. Душа завмерла. Полічити зуби. Ноги волочити. На весь рот. Курити (кадити, палити) фіміам. Перебрати міру. Заткнути пельку. Брати (зачіпати) за живе. Затопити в пику. Самі ноги несуть. Як собаці п'ята нога. Безпросвітній туман. Вийти заміж. Водити за ніс. Старий вовк. Олух царя небесного. Захоплювати дух. Пошити в дурні. Стріляний птах. Підносити до небес. Як сіль в оці. Рот заціпило. Проїмати серце (душу). Замилити очі. Волосся стало дибом. Співати хвалу. Не своїм голосом. Як торішній сніг. Не за горами. Кров холоне (в жилах). Пускати туман в очі. Коваль бабі рідний швець. Взяти (перехопити) через край. Зацідити в вухо. Під боком. Передати куті меду. Зав'язати голову. Холодний піт пройняв. Під (самим) носом. Піти до шлюбу. Мурашки забігали за спиною. Піти до вінця. Коло (самого) носа. Мороз пішов

поза шкірою. Заговорити зуби. Стріляний вовк. Серце похололо. Стати під вінець. Нашим воротам двоюрідний сарай. Взяти на пушку.

3. До поданих фразем доберіть антоніми (не менше трьох). Визначте відтінки в їх значенні.

1. Бистрий на розум 'розумний, кмітливий'. 2. Мозолити руки 'працювати'. 3. Кури не клюють 'дуже багато'. 4. На сьомому небі 'дуже веселий, задоволений'. 5. Пасти задніх 'відставати'. 6. Собаку з'їсти 'бути досвідченим'. 7. Умиватися сльозами 'плакати'. 8. Підносити до небес 'вихваляти'. 9. З'являтися на світ 'народитися'. 10. Як кіт наплакав 'дуже мало'. 11. Гнути коліна 'принижувати власну гідність'. 12. Купатися в золоті 'жити в достатку'. 13. Як гриби після дощу 'дуже швидко з'явитися'. 14. Як в око вліпив 'доречно, влучно'.

Д о в і д к а. Вітер у кишенях свистить. Ні в тин ні в ворота. Вести перед. Туман вісімнадцятий. Як водою облитий. Мало каші з'їсти. Голий як бубон. Як Пилип з конопель. Знімати стружку. Дерти носа. Змішати з болотом. Зайтися сміхом. Байдики бити. Віддати Богові душу. Крапля в морі. Ні пришити ні прилатати. Хоч греблю гати. Грати першу скрипку. Як церковна миша. Олух царя небесного. Сам не свій. Скалити зуби. Кури не клюють. Тримати першість. Голова капустана. Як чорна хмара. Ганяти собак. Молоко на губах не обсохло. Хоч лопатою горни. Як вітром здуло. Дерти голову. Не вистачає клепки. Як кіт наплакав. Давати прочухана. Аж кишить. Дути губу. Продавати зуби. Як корова язиком злизала. Має порожню макітру. Вичитувати мораль. На макове зерно. Не бачити світу. Голий як пень. Піднімати носа. Справляти посиденьки. Шкірити зуби. Як язиком злизало. Давати горобцям дулі. Відкинути ноги. За душею ні шеляга не має. Милити шию. Заснути навіки. Гнути кирпичу.

4. До кожної фраземи допишіть її варіанти. У разі потреби скористайтеся словниками.

1. Губитися в догадках. 2. Давати штовханів. 3. Давитися сміхом. 4. Бити/забити джерелом. 5. Бігати хвостом *за ким*. 6. Бог його знає. 7. Брати ноги на плечі. 8. Брати на зуби. 9. Вбивати в голову. 10. Веселити око. 11. Вивертати нутроці. 12. Викинути з голови.

5. Визначте джерела походження поданих фразем.

1. Скуштувати березової каші. 2. Байдики бити. 3. Коні не винні. 4. Сонця не бачити. 5. До третіх півнів. 6. Досвітні вогні. 7. Терновий вінок. 8. Премудрий піскар. 9. Умивати руки. 10. Дати гарбуза. 11. Бути або не бути. 12. Хомут на шию. 13. Нарубати дров. 14. Суєта суєт. 15. Без мила поголити. 16. Обручі розсихаються. 17. Вставити клепки (клепку) *кому*. 18. Тріщати по всіх швах. 19. Брати в кліщі *кого*. 20. Блудний син. 21. Залатати дірку. 22. Бальзаківський вік. 23. Козир у руках. 24. Важка артилерія. 25. Згущувати фарби. 26. Бита карта. 27. Генеральна репетиція. 28. Ланцюгова реакція. 29. Тримати удар. 30. Гірка пілюля. 31. Тридцять срібників. 32. Шкуру спускати

з кого. 33. Попастися на жорна. 34. П'яте колесо до воза. 35. Темне царство. 36. Ахіллесова п'ята.

6. З'ясуйте спосіб творення поданих фразем.

1. Під рукою. 2. Бідна голова. 3. Хід конем. 4. Під диктовку. 5. Казка про солом'яного бичка. 6. Через голову. 7. Лякана ворона. 8. Пасти задніх. 9. М'яко стелить. 10. Старий горобець. 11. Хоч умри. 12. Старий вовк. 13. Гаряча голова. 14. (Крутити, вертати) як циган сонцем. 15. Не секрет. 16. Приший кобилі хвіст. 17. Пуста голова.

7. Які з поданих нижче збірок і словників містять українську фраземіку здебільшого у широкому, а які – у вузькому розумінні?

Батюк Н. О. Фразеологічний словник: На допом. вчителів. Київ: Рад. шк., 1966. 236 с.

Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. 2-е вид., випр. і доп. Київ, 1975. 336 с.

Медведев Ф. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо. Харків, 1977. 232 с.; 2-е вид. стереотип. Харків, 1982. 231 с.

Номис М. Українські, приказки, прислів'я і таке інше. С.-Петербург, 1864. Перевидано: Київ: Либідь, 1993. 768 с.

Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. 2-е вид., переробл. і доп. Київ, 1978. 418 с.

Пословица не мимо молвится: Русск. пословицы и поговорки с укр. соответствиями. 2-е изд., испр. и доп. / Сост. Н.Беленькова. Київ: Дніпро, 1969. 248 с.

Прислів'я та приказки: В 3 кн. Київ, 1989–1991. Кн. 1–3.

Словник фразеологізмів в українській мові / Укл. В.М.Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.В.Дятчук та ін. Київ, 2008. 1104 с.

Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови: В 2 т. Київ, 1984. Т. 1–2.

Українські народні прислів'я та приказки. 2-е вид. Київ, 1961.

Фразеологічний словник української мови: В 2 т. / Укл. В.М.Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк та ін. Київ: Наук. думка, 1973. Т. I–II; 2-е вид. Київ, 1999. Т. I–II.

Франко І. Галицько-руські народні приповідки: У 3 т., 6 ч. Львів, 1901–1910.

Заняття № 15

Контрольні питання

1. Поняття лексикографії.
2. Суспільне значення словників.
3. Вокабула, реєстр словника. Словникова стаття та її структура в словниках різних типів.
4. Типи словників. Енциклопедичні і мовні (лінгвістичні) словники, основні відмінності між ними. Одномовні і перекладні словники. Інші типи словників.
5. Відомості про лексикографічну роботу на Україні від XVI до кін. XVIII ст. (староукраїнська лексикографія).
6. Українська лексикографія від кінця XVIII ст. до 1917 р.
7. «Словарь української мови» за редакцією Б.Грінченка.

Л і т е р а т у р а

- Бондар та ін., с. 295–300, 324–328.
Грищенко та ін., с. 238–241, 246–253.
СУЛМ 1973, с. 292–293, 295–300.
Жовтобрюх, Кулик, с. 80–81.
Волох, с. 179–181.
Пономарів та ін., с. 90, 92–95.
Енциклопедія УМ: статті «Афанасьєв-Чужбинський», «Білецький-Носенко», «Грінченко», «Єфремов», «Желехівський», «Лексикографія (Староукраїнська лексикографія, Українська лексикографія 18 ст. – 1917)», «Словник», «Словарь української мови».
Ганич, Олійник, с. 119.
Єрмоленко та ін., с. 83–84, 161–162.
Шевченко та ін.: стаття «Лексикографія».
Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII–XX ст. [до 1998 р. включно]: Бібліогр. покажчик. Львів, 1999. С. 24–27, 66–67, 225–280.
Дубічинський В. В., Сидоренко А. А., Сухопар В. Ф. Бібліографія українських словників (1990–1997). *Вестник Международного славянского университета*. Харків, 2000. Вип. 3. № 1.

Основні терміни і поняття

Лексикографія (гр. *lexikon* ‘словник’ і *grapho* ‘пишу’), або **словникарство**, – 1) розділ мовознавства, об’єктом якого є теорія і практика укладання словників різних типів; 2) сукупність усіх словників певної мови.

Вокабула (лат. *vocabulum* ‘назва, слово’) – 1) окреме слово чужої мови, перекладене рідною мовою; 2) те саме, що й *реєстрове* (заголовне) *слово* у словниковій статті (див. нижче).

Реєстрове (рідше заголовне) слово – слово або словосполучення в словниковій статті, яке потребує перекладу, тлумачення, пояснення написання, вимови і т.д.

Словникова стаття – структурна частина словника, яка є незалежним, самостійним відрізком тексту і присвячується окремому слову або групі слів.

Реєстр словника – сукупність усіх *реєстрових слів* (див. вище) певного словника.

Енциклопедичний словник – це словник, у якому характеризуються предмети, явища, події, розповідається про видатних людей. Енциклопедичні словники поділяються на **загальні**, або **універсальні** (напр.: Українська Загальна Енциклопедія: Книга знань: у 3 кн. Львів etc., 1930—1935), і **спеціальні**, або **галузеві** (напр.: Українська мова: Енциклопедія. Київ, 2007).

Мовний (лінгвістичний) словник – це такий словник, у якому характеризується слово (рідше інші мовні одиниці) з погляду його лексичного значення, походження, історії, написання, вимови, морфемної будови тощо, напр.: Словник української мови: В 11 т. Київ, 1970–1980. Т. 1–11; Етимологічний словник української мови: В 7 т. Київ, 1982–2006. Т. 1–5; Фразеологічний словник української мови: В 2 т. Київ, 1993. Т. 1–2.

Мовні (лінгвістичні) словники поділяються на одномовні і перекладні. Типи одномовних словників: тлумачний, омонімічний, синонімічний, паронімічний, антонімічний, словник іншомовних слів, мови творів письменника, неологізмів, застарілих слів, перифраз, діалектний, етимологічний, історичний, термінологічний, частотний, інверсійний (зворотний), орфографічний, орфоепічний, морфемний, словотвірний, ономастичний, фразеологічний та ін.

Практичні завдання

1. Порівняйте словникові статті з реєстровим словом *стопа́* в «Українській Радянській Енциклопедії» в 12 т. і в «Словнику української мови» в 11 т. Укажіть на їх спільні й відмінні ознаки.

СТОПА́ в а н а т о м і ї – частина нижньої *кінцівки*. Скелет С. складається з передплесна, плесна і кісток пальців. Точками опори С. є п'ятковий бугор і головки кісток плесна. Кістки С. сполучаються між собою *суглобами*. У л ю д и н и С. виконує функції органа опори та ресорного апарату, що пом'якшує навантаження на кістково-суглобний апарат кінцівок, *таза*, *хребта* і охороняє *головний мозок*, а також усі порожнинні органи від різких поштовхів. Кровопостачання С. здійснюється тильною артерією С. Іннервується С. найдовшими гілками поперекового і крижового сплетень (див. *Сплетення нервові*). Аномалії С.: скостеніння, додаткові кістки, відсутність С., справжній гігантизм. Деформації С.: *плоскостопість*, *клишоногість*, кінська стопа тощо. Ушкодження С.: вивихи, переломи тощо.

СТОПА́ у в і р ш у в а н н і – ... [Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т. – Т. 11. – Кн. 1. – С. 10].

СТОПА́¹, *у́, ж.* 1. Кінцева нижня частина ноги людини та задньої кінцівки деяких наземних хребетних тварин. *Сашко відсунув дикт і вийняв із схованки скриньку з приступкою для стопи зверху та двома щітками і набором баночок*

«гуталін» усередині (Смолич V, 1959, 17); При ураженні шкіри стіп... виявляється неможливим тривале перебування на ногах (Лікар. експертиза..., 1958, 122); У заглибині ... печери виявлено кістки стоп, гомілки і кистей рук неандертальської людини (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 15).

2. *заст., поет.* Нога.

♦ Від стіп (стоп) до голові – те саме, що З ніг до голові (див. голова). Жах перейняв її від стіп до голови. Півнеба проковтнула мутно-чорна обважніла хмара (Хотк., II, 1966, 218); Іті стопами (по стопах) кого – наслідувати когонебудь у своїх діях, вчинках; На веліку (пáнську і т. ін.) стопу; На великій (пáнській і т. ін.) стопі, діал. – багато, розкішно. – Я не жила сими часами на великій стопі, не бувала так часто в товариствах (Фр., VI, 1951, 383); Направляти (напράвити, спря́мбовувати, спрямува́ти) [свої] стóпи куди, жарт. – іти прямувати куди-небудь. Потресов і Струве направляли свої стопи в будуар мадам Половцової (Бурл., Напередодні, 1956, 170); Па́дати (припа́дати) до стіп (до стоп) кому – те саме, що Па́дати в но́ги (до ніг) (див. па́дати).

3. *рідко.* Нижня частина гори. Хто не знає нашого розкішного Покуття у стіп Карпатських гір..? (Кобр., Вибр., 1954, 83); Юра йшов невеличкою сіножаттю, що простяглася між стопою гори, з якої він зійшов, і гостинцем, що йшов поперек села (Фр., IV, 1950, 418) [Словник української мови: В 11 т. Київ: Наук. думка, 1978. Т. IX. С. 730].

2. Складіть хронологічну таблицю української лексикографії періоду 1596–1940 рр. і запам'ятайте її.

3. Із «Словаря української мови» за редакцією Б.Грінченка випишіть 10 словникових статей – по одній на слово кожної частини мови. Зверніть увагу на структуру словникової статті і зробіть висновки (письмово).

4. Випишіть із «Словаря української мови» за редакцією Б.Грінченка 6 словникових статей із реєстровими словами, які не є нормативними в сучасній українській літературній мові. Для кращої орієнтації скористайтесь «Словником української мови» в 11 т. або «Великим тлумачним словником сучасної української мови», «Українсько-російським словником» у 6 т. Зважаючи на паспортизацію цих слів у словнику за ред. Б.Грінченка, установіть, на якій діалектній території української мови вибрані вами слова були записані.

5. Порівняйте подані нижче словникові статті з реєстровими словами *га́рний, дивова́тися (дивувáтися), кова́ль* у перекладних словниках – «Словнику української мови» П.Білецького-Носенка, «Малорусько-німецькому словарі» Є.Желехівського та С.Недільського і «Словарі української мови» за редакцією Б.Грінченка, зробіть висновки щодо будови, обсягу і змісту словникових статей у них. Порівняйте ці статті з відповідними статтями в сучасних словниках української мови

(«Українсько-російський словник» у 6 т., «Словник української мови» в 11 т.).

Гарний, -ая, ее (и. пр.) Пригожий, прекрасный, изящный, хороший. См. **Краск.**

Дивовáтися (г. общ.) Удивляться. «Самá собі дивуюся!» Удивляюсь сама себе.

Ковáль (и. с. м. р.) Кузнец. **Ковáчь** тоже. **Ковалíха** жена кузнеца. **Ковалéнко** сын кузнеца. **Ковалíвна** дочь кузнеца. **Ковальчúк** подмастерье кузнеца. **Ковáльський, -ая, -ее** (и. пр.) Кузнечий, кузнецкий. «Ковальськія спрáвы». Кузнецкія орудія (инструменты). Посл. «Коваль виновáтый, а ткача повíсьмо». «Ковáль злódий, а кравця повисили». Явно невинного осудили вместо виновного. «Сопé, мов ковальський мих». Пихтит(!) от досады и злобы.

[П.Білецький-Носенко. Словник української мови. Київ, 1966. С. 95, 116, 187].

Г а р н и й, (d. гарненький), a. schön, hübsch, nett, *Пот.* III. 14.

Д и в у в á т и с я sich wundern, stannen; не — єму, що — man soll sich nicht wundern, dass er — ; з когось über jmdn. staunen *Ш.* I. 241; 2) на щось s. Дивити ся (schauen) I. 22. 214. 250.

К о в á л ь, (aug. коваліско, d. ковальчик), m. Schmied, m.; 2) Schnellkäfer, m. (Elater); ковальчик, Baumläufer, m. (Certhia familiaris); 3) der Alles angestrengt auswendig lernt, Büffler, m. *adj.* ковалéвий, ковалéв, -éва, -éве.

[Желехівській Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. — Львів, 1886. — Т. I. — С. 138, 181, 353].

Гарний, а, е. Хороший, красивый, пригожий. *З гарної дівки гарна й молодиця.* Ном. № 9004. *Гарна, як квітка гайова.* Ном. № 8425. *Плакали і молоді очі за ним, за його гарною вродою.* МВ. II. 11. *Не те гарне, що гарне, а що кому подобається.* Посл. *Гарна пісня. Гарна година.* Ум. **Гарнэнький, гарнэсенький.** *Гарнесенький голосок, та чортова думка.* Рудч. Ск. I. 18.

Дивувáтися, вúюся, єшся, гл. Удивляться. Кв. II. 324. *Довго, довго дивувались на її уроду.* Шевч. 30. *Хто великого не бачив, той і малому дивується.* Ном. № 4908. *Від дурня чую, то ся не дивую.* Ном. № 6280. *Багатий дивується, як убогий годується.* Ном. № 1606. **Дивувáтися з чо́го.** Удивляться чому.

Ковáль, ля, м. 1) Кузнец. *У кузні коваль, забувши про залізо в горні, балакав з хуторянами про чорну раду.* К. ЧР. *Коваль коня кує, а жаба і собі ногу дає.* Ном. № 2548. 2) **Холóдний коваль.** Слесарь. *Жінка старого холодного коваля.* Стор. МПр. 155. 3) Название отца новорожденного (на крестинах). Мил. 24. 4) Название плохого в ходу вола. КС. 1898. VII. 46. 5) Насек. шелкун. Elater. Вх. Пч. I. 6. 6) Навозный, лошадиный жук. Geotrurus stercorarius. Вх. Уг. 245. 7) Насек.: таракан. Вх. Уг. 245. 8) Кусок сала, даваемый лучшему гонцику берлин и плотов. *Він добре жене, коваля дістане.* Любеч. Ум. **Ковáлик, ковальчик.** **Ковáлики в паністарій кують.** Страшно. Ном. № 13650.

[Словарь української мови / За ред. Б.Грінченка. Київ, 1958. Т. 1. С. 274–275, 383; Т. 2. С. 260].

Заняття № 16

Контрольні питання

1. Найвагоміші здобутки української лексикографії міжвоєнного періоду (1917–1941 рр.).
2. Найважливіші українські енциклопедичні словники.
3. Основні типи мовних (лінгвістичних) словників.
4. Поняття тезауруса. Ідеографічний (тематичний) словник.
5. Електронний словник. Автоматичний словник.

Література

- Бондар та ін., с. 300, 311, 313–324, 328–332.
Грищенко та ін., с. 238–246.
СУЛМ 1973, с. 293–295, 300–303, 312–316, 324–326.
Жовтобрюх, Кулик, с. 81–83, 86–90.
Волох, с. 179–182.
Пономарів та ін., с. 90–92, 98–101.
Енциклопедія УМ: статті «Автоматичний словник», «Діалектний словник», «Електронний словник», «Етимологічний словник», «Інверсійний словник», «Іншомовних слів словник», «Історичний словник», «Лексикографія (Українська лексикографія 1917 – поч. 21 ст.)», «Мови письменника словник», «Морфемний словник», «Орфографічний словник», «Орфоепічний словник», «Синонімів словник», «Словник», «Словотвірний словник», «Статистична лексикографія», «Тезаурус», «Частотний словник».
Ганич, Олійник, с. 265–271.
Єрмоленко та ін., с. 162–166.
Шевченко та ін.: стаття «Лексикографія», «Словники».
Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII–XX ст.: Бібліогр. покажчик. Львів, 1999. С. 27–46, 109–156.
Український орфографічний словник / За ред. В.Г.Скляренка. 7-е вид., перероб. і доп. Київ: Довіра, 2008. 983 с. (Близько 172000 слів).
Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Укл. і голов. ред. В.Т.Бусел. Київ; Ірпінь, 2003. 896 с. (253000 слів).
Орфоепічний словник української мови: В 2 т. Київ, 2001–2003. Т. I–II.
Українська мова: Енциклопедія. 3-є вид., зі змінами і доп. Київ, 2007. 856 с.
Літературознавча енциклопедія: У 2 т. / Авт.-укл. Ю.І.Ковалів. Київ, 2007. Т. I–II.
Енциклопедія Сучасної України: В 25 т. Київ, 2001–2009. Т. I–IX.

Практичні завдання

1. **Випишіть по 2 словникові статті (з реєстровими словами іменником та дієсловом) із шести мовних (лінгвістичних) словників різних типів (на вибір: історичний, етимологічний, орфографічний, орфоепічний, синонімічний, антонімічний, паронімічний, термінологічний, іншомовних слів, мови творів окремого письменника, діалектний).**

2. На основі словникових статей «Російсько-українського словника» (гол. ред. А.Кримський. Київ, 1924. Т. 1), поданих у практичному занятті № 17 (завдання 4), дайте характеристику перекладної (української) частини цієї праці.

3. На основі наведених словникових статей «вовна», «балка», «гавань» з «Етимологічного словника української мови» в 7 т. охарактеризуйте структуру кожної з них залежно від походження етимологізованого слова. Порівнявши статті «вовна» і «гавань» у цьому словнику і в етимологічному словнику української мови Я.Рудницького, вкажіть на спільні й відмінні ознаки цих лексикографічних праць.

вóвна¹, [вóвниця] «вовна», [вовнóвка] «великий килим» Я, [вовнóвиця] Я, [вовнўр] «хто робить валянки, повсті» Я, *вовністий, вóвнўний*; – р. *вóлна*, бр. *вóўна*, др. *вълна*, п. *wełna*, ч., слц. *vlna*, вл. *wołna*, нл. *wałna*, полаб. *vāuno*, болг. *вълна*, м. *волна*, схв. *вуна*, слн. *vólna*; – псл. **vьlna* «вовна» – споріднене з лит. *vilna* «вовна, шерсть», прус. *wilna* «каптан», лтс. *vilna* «вовна», гот. *wulla*, нвн. *Wolle*, дінд. *ūr̥nā* «тс.», ав. *varənā* «вовна, шерсть», лат. *lāna* «тс.», *vellus* «стрижена вовна, руно», гр. *λῆνος* (дор. *λανος*) «вовна», *ουλος* «кучерявий» (з **volnos* або **volsos*), дірл. *olann* «шерсть», хет. **hulana-* «вовна», лув. **hulani-* «тс.», можливо, вірм. *gełmn* «вовна, повсть»; зіставляється з дінд. *vr-* «покривати» або зводиться до іє. **uel-* «смикати». – Критенко Вступ 510, 542; Шанский ЭСРЯ I 3, 149; Фасмер–Трубачев I 339–340; Brückner 606; Machek ESJČ 695; БЕР I 206–207; Skok I 636–637; Walde–Hofm. I 756–757; Frisk II 117–118; Абаев Пробл. ист. и диал. 14; Pokorny 1139.

гáвань, ст. *гаван* (XVIII ст.); – р. бр. *гáвань*; – запозичено з голландської мови через посередництво російської; гол. ннім. *haven*, звідки нвн. *Háfen* «тс.», споріднене з дісл. *h÷fn* «тс.», походить від того самого кореня, що й нвн. *haben* «мати», споріднене з лат. *sarere* «брати, захоплювати», і первісно означало «вмістилище». – СІС 133; Шанский ЭСРЯ I 4, 4; Фасмер I 379; Преобр. I 113; Kluge–Mitzka 279–280.

[Етимологічний словник української мови: В 7 т. Київ, 1982. Т. 1. С. 412, 128, 446].

вóвна ‘wool’, МУк. двадцать рунь волны (1570), волна (XVI—XVII с. Худаш 47), волна рекше шерсть (XVIII с. Алфавит 29), волнь Gpl. (XVII с.), волну Asg. (XVIII с.), OES. отъ вльны (1073 Изб. Св.), вълны Gsg. (1193), на вльннхъ (XIV с.); BRu., Ru., Ma. *вóлна*, Bu. *вълна*, SC. *vuna*, Sln. *vólna*, Cz., Slk. *vlna*, Po. *wełna*, LoSo. *wałna*, UpSo. *wołna*. – Deriv. *вовністий, вóвняний*; FN. *Вовнénко*. – Syn. *м'якій вóлос з шéрсти*, Тимченко 295.

PS. **vьlna*, IE. *ulnā* ‘ts’, evidenced in Lith. *vilna*, Latv. *vilna* ‘ts’, OPr. *wilna*, ‘jacket’, Skt. *ūr̥nā* ‘wool’, Av. *varənā*, Gk. *lēnos*, Lat. *lāna*, Goth. *wulla*, OHG. *wolla*, E. *wool*, etc.; Skt. *ūr̥nā* is connected with root *vr-* ‘to cover, wrap’, hence the orig. meaning of *wool* was ‘that which covers’, Kluge 400; cf. also Преображенский 1, 92, Trautmann 359, Skeat 722, Brückner 606, Mikkola 1, 82, Pokorny 1139, a. o.;

according to Machek LF. 64, 344 and ED. 571, orig meaning was connected with ***uel-* ‘to tear off or away, topluck out’, cf. also Vasmer 1, 219, Гергиев 207, а.о.

гáвань ‘harbour, port; haven’, МУк. до... гавану (XVIII с.), ВRu. ts, Ru. гáвань (since 1780), MRu. гавон (1697), гаван (1702), гáвень (1731). – Deriv. гáванський. – Syn. затóка, морська прúстань, порт; місце, відгороджене від морських хвиль, де б можна приставáти сúднам, Тимченко 498.

Dorowed in the XVIII с. from Du. *haven* ‘ts’, Тимченко 1. с.; cf. also Преображенский 1, 113, Meulen 78, Vasmer 1, 248, АкСл. 3, 7, а.о.

[Rudnyckyj J. B. An etymological Dictionary of the Ukrainian language. – Winnipeg, 1972. – Т. I. – P. 456, 518].

4. Порівнявши структуру словникових статей «баран» в «Історичному словнику українського языка» за ред. Є.Тимченка, «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.» і «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.», визначте їх спільні й відмінні риси. Порівняйте також ці статті із статтею «баран» у «Словнику української мови» в 11 т. Який висновок можна зробити про розвиток семантичної структури цього слова на підставі інформації в усіх чотирьох словниках?

БАРАНЬ ч. (5) баран: а кто иметь купити скоть или бараны... не надобн нигдн мыто дати (Сучава, 1408, Cost. II, 632); А кто оусхочет ... мито от них брати от оусего их товароу... или воли или #ловици или барановъ или кони или кобили... а имъ ничто да (в ориг. никто даа. – Прим. вид.) не заборонено... (Сучава, 1466 BD I, 96).

ФОРМИ: род. мн. **барановъ** (1466 BD I, 96); знах. мн. **бараны** (1408 Cost. II, 632; 1434 Cost. II, 669; 1456 Cost. II, 790; 1460 BD II, 274).

[Словник староукраїнської мови: В 2 т. Київ, 1977. Т. 1. С. 86].

БАРАНЬ, рм. 1. Зоол. Самець *Ovis aries*.

XVI. Кури, гуси, барани побили Арх. ЮЗР. I, I, 198 (1585).

XVIII. Зарһзали барана старого Арх. Вид. м. 78-б (1754).

2. *Военна машина розбивати мури.*

XVII. Жидове... на баштах мһли засадити бараны желһзные для розбиваня муровъ Крон. Боб. 223.

3. *Одно з сузір зодіяку.*

XVII. На нбн есть зоді#къ албо звһринець, в котором то Левъ, то Быкъ, то Баранъ, то звһр#та иншыи находятс# Гал. Н. н. (пр.) Ад.

[Історичний словник українського языка / За ред. Є.Тимченка. Київ, 1930. Т. I. С. 57].

БАРАНЬ, БАРУНЬ, БОРАНЬ ч. 1. Баран: жидова зав(ж)ды на паскоу бараны рһзывали (1489 Чет. 169 зв.); Такежь жаловали намъ, што ж, дей ты берешъ на нихъ по тры поборы на годъ – по двадцати яловиць, а по двадцати вепровъ, а по двадцати барановъ (Краків, 1524 АЛРГ 197); да(ли) есмо и(м) дес#(т) золоты(х) ... на пиво ... и гро(ш) на два(д)ца(т) борано(в) а бора(н) по иї

аспръ (Ясси, 1565 *ЛСБ* 41); має(т)ность мою ... з дво(р)ца побра(ли) ... ове(ц) триста, барановъ осмъдєся(т) (Житомир, 1584 *АЖМУ* 101); пограбили // у клима боярина... барановъ два ... вєпря ко(р)многo (Луцьк, 1595 *ЛНБ* 5, II 4048, 89 зв.–90); овець пятдесять, барунувъ педнацать ... то все куплено за шесть золотыхъ (Володимир, 1597 *АрхЮЗР* 1/VI, 138); да(л)єм ... пану нушови гро(ш) .ї. за бара(н) (Одрехова, к. XVI – поч. XVII ст. *ЦДІАЛ* 37, 16, 19); Пигмеи ... на баранн(х), ко́за(х) изд#(т) (Львів, поч. XVI ст. *Хрон.* 25 зв.); агнець: Барáно(к), барáнь (1625 *ЛБ* 5); А такъ возмѣте собѣ семъ быковъ и .ѣ. барановъ (серед. XVII ст. *Хрон.* 58).

2. *Перен., лайл. (про нерозумну людину)* баран: але хто жь не розумѣть, же // то одно ключка подобна оной, баране колотишь водою (Острог, 1598–1599 *Апокр.* 177 зв.–178).

3. *Вл. н.:* а хлопцям моим: Кордышу две копе грошей, // Степанкови Баранови, Мокренскому ... тым по копе грошей (Тороканів, 1555 *ЧИОНЛ* V-3, 158–159); бы(л) есми на справе ... п̃на мелеха барана и сына его василя у кгру(н)те и(х) барановъско(м) (Овруч, 1614 *ЛНБ* 5, II 4054, 70); барану за двѣ шьрубѣ г(р) 24 (Львів, 1633 *ЛСБ* 1054, 2 зв.); Аньто(н) бара(н) (1649 *РЗВ* 199 зв.).

[Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Львів, 1994. Вип. 2. С. 20–21].

БАРА́Н, *á, ч.* 1. Самець вівці. *Кучерявий баране, Чого гаєм скачеш?* (Чуб., V, 1874, 244); *Вони знали господаря свого, сі барани і ягниці, і з радісним беканням терлись до його ніг* (Коцюб., II, 1955, 334).

Мов (як) барáн на нові ворóта дивітисѣ, (вúрячитисѣ і т. ін.), зневажл. – дивитися на кого-, що-небудь, виявляючи повне непорозуміння, здивування. *Петро мовчав, тільки втелющисѣ в Хлипала, мов баран на нові ворота* (Збан., Європа, 1959, 192); **Як барáн в аптѣці [розумітисѣ на чому, розбирáтисѣ в чому і т. ін.], ірон.** – виявляти цілковите незнання якої-небудь справи.

2. Дика травoїдна тварина з довгою шерстю і вигнутими рогами, що живе у відкритій гірській місцевості. *Гірський баран.*

3. *лайл.* Про нерозумну слабодуху людину. [Н а р т а л:] *Чому він їм не наступив на шиї? ото б то дякували!.. Барани!* (Л.Укр., II, 1951, 489).

4. *розм.* Гребінь замету, крижини. *На димарі повикручувало такі кудлаті барани, – і не пізнати, чи то людське житво, чи наверхуло таку кучугуру снігу?..* (Мирний, III, 1954, 10); // *М'ясиста середина кавуна. Кавун хруснув і розколовся зигзагами на дві рівні половинки. – Яку береш? – Та все одно, – сказав Альоша. Бери ось цю, вона з бараном* (Мик., II, 1957, 191).

[Словник української мови: В 11 т. Київ, 1970. Т. I. С. 103–104].

Заняття № 17

Контрольні питання

1. Найголовніші українсько-російські і російсько-українські та інші перекладні словники української мови післявоєнного періоду.

2. Термінологічні словники. Словники мовознавчих (лінгвістичних) термінів.
3. Словники літературознавчих термінів.
4. Найважливіші тлумачні словники української мови.
5. «Словник української мови» в 11-ти томах – визначне досягнення української лексикографії.

Л і т е р а т у р а

- Бондар та ін., с. 303, 304.
Грищенко та ін., с. 242–243.
СУЛМ 1973, с. 293, 304–311, 316–324.
Жовтобрюх, Кулик, с. 87–88.
Волох, с. 181–182.
Пономарів та ін., с. 96–98.
Енциклопедія УМ: статті «Лексикографія (Українська лексикографія 1917 – поч. 21 ст.)», «Лінгвістичних термінів словник», «Перекладний словник», «Словник української мови», «Термінологічний словник», «Тлумачний словник».
Ганич, Олійник, с. 268, 269–270.
Єрмоленко та ін., с. 163, 165–166.
Шевченко та ін.: стаття «Словники».
Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII–XX ст.: Бібліогр. покажчик. Львів, 1999. С. 17–26, 55–108, 157–214.
Українсько-російський словник: У 6 т. Київ, 1953–1963. Т. I–VI.
Російсько-український словник: У 3 т. Київ, 1968. Т. 1–3.
Російсько-український та українсько-російський словники в одному томі: Бл. 500000 (250000 + 250000) слів і словоспол. / Автор проекту та гол. ред. В.Т.Бусел. Київ; Ірпінь, 2008. 1848 с.
Русско-украинский словарь / Под ред. В.В.Жайворонка. Київ, 2003. 1402 с. (Близько 160000 слів).
Словник української мови: В 11 т. Київ, 1970–1980. Т. I–XI.
Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / Укл. та гол. ред. В.Т.Бусел. Київ; Ірпінь, 2005. 1728 с. (Близько 250000 слів).

Практичні завдання

1. Виписати по 2 синонімічні ряди (гнізда) із «Словника української мови» в 11 т. і «Російсько-українського словника» в 3 т.

2. Виписати із «Словника української мови» в 11 т. (або «Великого тлумачного словника сучасної української мови») та «Українсько-російського словника» в 6 т. по одному прикладу багатозначного слова та омонімів. На основі цих статей з'ясувати відмінності в подачі в словниках багатозначних слів та омонімів.

3. Порівняйте словникові статті з реєстровими словами *Богорóдиця, давній, квáпити* в таких словниках: «Словарь української мови» за редакцією Б.Грінченка, «Українсько-російський словник» в 6 т. і «Словник української мови» в 11 т. Зробіть висновки (письмово) щодо структури і характеру словникових статей, з'ясувавши в них спільні і відмінні ознаки (з огляду також на тип словника – перекладний чи тлумачний).

Богорóдиця, ці, ж. 1) Богородица. Народився із Марії дівиці, із святої Богородиці. Чуб. III. 325. 2) Молитва к Богородицѣ: Богородице Диво. Говори, Грицю, Богородицю, а я буду Оченаш, – буде легше для нас. Ном. № 12961. **Кўца Богорóдиця.** Короткая молитва. 3) Второй день: а) Рождества Христова; б) Пасхи. ХС. I. 75. 4) Капюшон в плаще, свите, бурке. Чуб. VII. 419. Гол. Од. 9, 45. КС. 1893. V. 279. *Ти б накрив голову богородицею, а то дощ хляє як з решета.*

Дáвній, я, є. 1) Давній. *Се, може, є давній бідний невольник, із неволі утікає.* Макс. (1849) 45. *Вони не так старі, як давні.* Ном. № 8645. *В давній дуже жив він вік.* Котл. 2) Древний, старинный. *Дві церкви, – одна мурована висока, друга дерев'яна і давня сильно.* МВ. I. 16. *В давні времена, як ходив по землі Бог з Петром і Павлом.* Чуб. I. 56. **Дáвня річ, давня давнинá.** Давно минувшее. Рудч. Ск. I. 59. 3) Прэжний. *Давні пригоди боронять від шкоди.* Ном. № 1753. *Шапка сива, виступка козацька настояща, ще давніх козаків.* МВ.

Квáпити, плю, пиш, гл. Торопить. Желех. 2) Совать. *Та квапиш ніс поганий у чистую оцюю воду.* Гліб.

[Словарь української мови / За ред. Б.Грінченка. Київ, 1958. Т. 1. С. 80, 355; Т. 2. С. 230].

богорóдиця церк. богорóдица.

дáвній 1) давний; (*при суц.* «время», «прошлое» и т. п. – *ещё*) далёкий [Стоїть дерево високе... Шепочеться з долиною О давній годині (*Шевч.*)]; **~ня** д а в н и н á далёкое прóшлое; старинá [Спогадаймо давнюю давнину, Спогадаймо повість незабутню (*Л. Укр.*)]; в **~ні** ч а с í, за **~ніх** ч а с í в в давние (далёкие, отдалённые) времена, в старинú, встарь [Гору на картині показано ще не забудованою, такою, якою вона була в давні часи (*Гонч.*)]; з **~ніх**-д а в é н, з **~нього**-д á в н а *разг.* з давних времён, с незапам'ятних времён, с давних пор, íсстари, íздавна; *уст.* издрéвле, исконú [Чорна баба – нічка темна: Íз давніх-давен Покриває все на світі, Як погасне день (*Гл.*)]; за **~ніх**-д а в é н *разг.* в глубóкой дрéвности, в незапам'ятные времена; 2) (*не очень отдалённый или такой, как был раньше*) прэжний, былóй [Мавка спалахує раптом давньою красою (*Л. Укр.*)]; Ковпак почав розповідати про давні бої на Карпатах, про героїчні походи (*Воронько*); 3) (*появившийся давно*) старýй, давний; *разг.* давнúшний; *редк.* старúnный; (*очень давно существующий*) дрéвний [Íх зв'язувала давня дружба (*Шер.*)]; Всі привітали його як давнього знайомого (*перекл. Гоголя*); **~ній** з в ú ч а й старýй (давний; давнúшний; старúnный; дрéвний) обúчай; **~ня** í с т и н а старáя (давня; дрéвня) íстина.

квáпити, плю, пиш 1) (*кого*) торопúть; (*настойчиво*) поторáпливать (*разг.*) [Директор, притиснувшись лобом до шибки, стежив за ним, квапив його, закликаючи до себе рукою (*Шовк.*)]; До Салерна лагодиться Генріх, Квапить слуг,

за гори рветься духом (Фр.); п о ч а т и ~ти начать торопуть, разг. заторопуть; 2) (что) обл. совать [От квапить [Вовк] лапу до м'ясива... (Гл.)].

[Українсько-російський словник: У 6 т. Київ, 1953. Т. I. С. 71, 378; 1958. Т. II. С. 320].

БОГОРО́ДИЦЯ, і, ж. У християнській релігії – звичайна назва матері Христа. В одному кутку висів під самою стелею здоровий образ Печерської богородиці (Н.-Лев., III, 1956, 14).

ДА́ВНІЙ, я, є. 1. Який давно минув; колишній. Відтак коваль про давні роки згадав (Фр., XIII, 1954, 65); Фольклористи дожовтневої доби... віддавали головну, а часто і виключну увагу фольклорові давніх часів (Рильський, III, 1956, 145); // Який застарів. – Ми, ямищани, пристали на те, що ніхто з нас не буде робити в пана по давній ціні (Коцюб., II, 1955, 44).

З давніх-давен; З давнього-давна – з давнього часу, з давніх часів; здавна. Чорна баба – нічка темна: Із давніх-давен Покриває все на світі, Як погасне день (Гл., Вибр., 1957, 284); З давніх-давен росте і міцніє наша дружба (Літ. газ., 1. II 1957, 1); **З давніх давén** – у давні часи, в минулому. – Так, танець за давніх-давен На меті мав благочестя (Л.Укр., IV, 1954, 148); // у знач. ім. **да́вне**, нього, с. Минуле. Давне устає перед очима, мов воно тільки що діялося (Мирний, III, 1954, 19).

2. Який існує вже багато часу; старий. Давніх друзів забувають, а при горі споминають (Укр... присл., 1955, 141); // Здавна добре відомий; стародавній. Він не крився ні від кого, що сам вийшов з давнього козачого роду (Мирний, II, 1954, 259); Давня приказка каже, що лихо не ходить поодиноці, а в парі (Коцюб., I, 1955, 228); Сиві бороди з села переказали нам давню легенду (Вол., Сади..., 1950, 5).

3. розм. Непридатний для споживання; несвіжий. Тараня була дуже давня, лежала трухла (Н.-Лев., II, 1956, 210); – Хіба тут тобі води немає? – показує [генеральша] на графин з водою... – Це вже давня... Я ходила свіжої напитись, – каже Уляна (Мирний, II, 1954, 103).

КВА́ПИТИ, плю, пиш, мн. кваплять; недок, перех. і без додатка. 1. Спонукаючи кого-небудь робити щось швидше; підганяти. До Салерна лагодиться Генріх, Квапить слуг, за гори рветься духом (Фр., V, 1953, 304); Нерозбірливим від контузії голосом він квапить лікаря, який його оглядає (Ю.Янов., IV, 1959, 179); *Образно. Весна кипить. Потрібна висока організованість робіт на кожному полі (Рад. Укр., 14.IV 1967, 2).

2. у що, діал. Пхати. – Нащо це ти, собачий сину, Тут каламутити берег мій Та квапити ніс поганий свій У чисту оцюю воду? (Гл., Вибр., 1951, 39).

[Словник української мови: В 11 т. Київ: Наук. думка, 1970. Т. I. С. 210; 1971. Т. II. 205; 1973. Т. IV. С. 129].

4. Порівняйте словникові статті з реєстровими словами **ба́ловень, бéгать, бéдерный (бéдреный), безвремéнье, болоті́стый, бóльно** в перекладних словниках – «Російсько-українському словнику» (гол. ред. А.Кримський), «Російсько-українському словнику» 1948 р. (гол. ред. М.Я.Калинович), «Російсько-українському словнику» в 3 т. (1968 р.) і

зробіть висновки (письмово) щодо будови і змісту словникових статей у них. Які ознаки розвитку словникового складу української мови простежуються в цих словниках?

Бáловень, -ні́к – мазу́н, мазі́й, песту́н, песті́й, пу́стак, плéканець, мо́мси́к; ум. мазунéць, мазу́нчик, песту́нчик. **Бáловень** *судьбы, счастья* – щаслі́вий, щасни́ця, любі́мчик у до́лі.

Бéгать – 1) бі́гати, ганя́ти, га(й)са́ти; **-ать** *скачками, в припрыжку* – га[е]рцюва́ти; **-ать** *суєтливо* – мота́тися; **-ать** *в перегонку, в запуски* – перебіга́тися, бі́гати навві́передки; **-ать** *туда и сюда* – снува́тися. **Бéгающий** (*о глазах*) – верткі́й, бігу́чий; 2) **-ать** *кого* – уніка́ти.

Бе́дерный – стегéнний, стегнові́й, клубові́й, кульшові́й; **б.** *сустав* – ку́льша.

Бе́дренный, см. Бе́дерный.

Бедру́ный, см. Бе́дерный.

Безвре́мье – 1) него́да, него́дниця, не́погідь, безгі́ддя; 2) лихолі́ття, безча́сся; 3) ніко́льство. [Все ніко́ли та ніко́ли, та за тим ніко́льством і не пої́хав].

Боло́тістий – багну́стий, боло́тяні́й, боло́тний, багнува́тий, мочарі́стий, мочарува́тий, калржний; **-ий** *луг* – пла́вля (*р. –лі*), ру́да; **-ая** *низменность* – багва́; *делаться -ым* – багні́ти, мочарі́ти.

Болту́шка – 1) копі́стка; 2) см. **Болту́н I** и **Болту́нья**; 3) бо́втанка, бе́вка, калапа́ця, пу́тря. [Заварить, бувало, лемі́шку, водою розпустить та й сьо́рбає. Мати не вте́рплять, капнуть йому́ молока до то́ї бе́вки. (Фр.); 4) яешня (*сбитая с молоком*).

Бо́льно – 1) (*физически*) – бо́ляче, бо́лько, дошкúльно, жа́лко (*от укуса*). [Як-же жалко вкусила мене муха!]; 2) (*душевно*) – бо́ляче, бо́ліз[с]но, уразлі́во, тужко. [Як со́ромно буде, як бо́ляче! При́крі спогади уразлі́во хвилювали його].

Бо́льно (*физ. и морально*) *кому от чего* – бо́літь ко́го що. [Бо́ліла мене тая пу́га. Те ві́кно його бо́ліло (Коц.) = *ему было больно от этого окна, это окно причиняло ему боль*. Мене бо́літь, що Римом зватися може така потвора (Л. Укр.)]; 3) ве́льми, ду́же, тужко. [Хоро́ший тута ве́льми очерет (Л. Укр.). Вареники? Оце я тяжко люблю]. Не бо́льно (*не очень*), не **бо́льно** *много* – не гурт, не ду́же, не на́дто. [Логі́ки має вона не гурт (Крим.)]. Он *не бо́льно умён* – він не ду́же (ве́льми, на́дто) розу́мний.

[Російсько-український словник / Гол. ред. А.Кримський. Київ, 1924. Т. 1. – С. 9, 12–14, 35, 36].

ба́ловень 1) (*шалун*) пу́сту́н, на́; 2) (*любимец*) пу́сту́нчик; ~ **нь** *с ч а с т ь я* улюбленець до́лі.

бе́гать 1) бі́гати; (*носиться*) гану́ти; 2) (*убегать*) тіка́ти, утіка́ти (від ко́го, від чо́го); (*избегать*) уніка́ти (ко́го, чо́го); (*чуждаться*) цура́тися (ко́го, чо́го).

бе́дерный, бе́дерный разг. см. **бе́дренный**.

бе́дренный *анат.* стегнові́й, стегéнний.

безвре́мье 1) безча́сся, глухі часі́, -сі́в; 2) (*лихолетье*) лихолі́ття.

боло́тістий боло́тістий.

болту́шка 1) см. **болту́нья 1–2**; 2) (об яичнице) бовту́шка; 3) (о пойме) бовтанка.

бо́льно 1) нар., предик. бо́ляче (кому́); (предик. – ещѐ) бо́лѣть (кого́ и кому́); 2) (нар.: очень) разг. ду́же; (слишком) на́дто.

[Російсько-український словник / Гол. ред. М.Я.Калинович. Київ, 1948. С. 10, 12, 13, 23]

ба́ловень 1. (тот, кого балують) разг. песту́н, -а́, пестѣй, тія, мазу́н, -а́, мазѣй, -зія, плéканець, -нця, уменьш.-ласк. песту́нчик, мазунéць, -нця, мазу́нчик; **2.** (шалун) разг. пу́стун, -а́; ◇ ~ **нь судьбу́ (сча́стья** и т. п.) щаслівець, вця, улюбленець (-нця) до́лі.

бе́гать 1. бігати; разг. гану́ти, гаса́ти; **2.** (от кого-чого – убега́ть) тіка́ти, утіка́ти (від кого-чого); (избега́ть – обы́чно) уніка́ти (кого-чого); (чужда́ться – ещѐ) цура́тися (кого-чого); **3.** (за кем – неотступно следова́ть; уха́жива́ть) разг. бігати, угану́тися, волочу́тися (за ким), упада́ти (коло кого).

бе́дерный см. **бе́дренный.**

бе́дренный анат. стегно́вий, стеге́нный; разг. клу́бовий, кульшовѣй.

безвре́мье у с т. глухі (тяжкі) часу́; (лихолетье) лихолі́ття; (несча́стье) ліхо, біда́, бідува́ння, неща́стя, недо́ля.

болотѣ́стый болотѣ́стий; (топкий) боло́тяний, багну́стий; ~ **ая ме́стность** болотѣ́ста (багну́ста) місцеві́сть; разг. багну́ще.

болту́шка¹ л а с к. см. **болту́н**¹, **болту́нья.**

болту́шка² п р о с т. **1.** (пойло) бовтанка; обл. бе́вка; **2.** (яичница) бовтанка; **3.** (орудие для взбалтывания) копі́стка.

бо́льно¹ **1.** нареч. бо́ляче и боляче́; **сде́лать ~ но кому́** зроби́ти бо́ляче кому́; (перен. – обы́чно) завда́ти бо́лю кому́; **2.** (кому́) в знач. сказ. бо́ляче, бо́лѣть; **3.** (в знач. сказ.: обидно, досадно) р а з г. бо́ляче, при́кро, ура́зливо и ура́зливо; (тяжело) ту́жко.

бо́льно² (нареч.: очень) п р о с т. ду́же, ве́льми; (слишком) на́дто; (сильно) си́льно; ~ **но нра́вится** ду́же (ве́льми, си́льно) подоба́ється.

[Російсько-український словник: У 3 т. Київ, 1968. Т. 1. С. 31, 36–39, 69, 70].

5. На підставі поданих словникових статей у завданнях практичних занять №№ 15 (завдання 1), 16 (завдання 5) і 17 (завдання 3) охарактеризуйте докладно структуру словникової статті «Словника української мови» в 11 т. (зважаючи на частиномовну належність реєстрового слова).

6. Порівняйте словникові статті «Калька» в трьох різних словниках мовознавчих (лінгвістичних) термінів. З'ясуйте (у письмовій формі) спільні й відмінні ознаки в них.

КА́ЛЬКА, ка́лька (фр. calque калька, копія) – слово (або окремий вираз), утворене шляхом копіювання того самого способу, яким воно було утворене в іншій мові, тобто буквальный переклад морфологічних елементів слова (або виразу) із збереженням його структури й порядку розташування складових частин. Так, наприклад, російське *небоскреб* – калька з англійського *skyscraper*,

междометие – з латинського *interjectio*, *полусвет* – з французького *demi-monde*; німецьке *Selbstkritik* і французьке *autocritique* – з російського *самокритика*; українське *неперевершений* – з російського *непревзойденный* і т. п.

Крім кальок окремих слів, існує і *калькування* окремих виразів. Так, в українській і російській мовах є ряд сталих виразів, калькованих з інших мов, напр., «приймати до серця» – калька з французького *prendre à coeur*, «бути не в своїй тарілці» – *n'être pas dans son assiette*.

Бібліографія: Н.М.Шанский, Лексические и фразеологические кальки в русском языке, «Р. яз. в шк.», 1955, № 3.

[Кротевич С.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1957. С. 77].

КА́ЛЬКА, ка́лька (фр. *calque* – копія) – слово або вираз, скопійований засобами рідної мови з іншої мови, тобто кожна значуща частина оригіналу буквально перекладається і займає в перекладі таке ж місце, як і в оригіналі. Наприклад, укр. *прамова* з нім. *Ursprache*, *землеробство* з лат. *agricultura*, *багатостаттєвий* з рос. *многостаночник*. **Кальки лексичні, або словотворчі**, – слова, створені за іншомовною моделлю з матеріалу своєї мови: укр. *півострів* з нім. *Halbinsel*, укр. *відмінник* з рос. *отличник*. **Кальки семантичні** – це нові переносні значення, які приймає слово під впливом відповідного іншомовного слова: укр. *лівий, правий* в суспільно-політичному значенні – з фр. *gauchen, droit*. **Кальки синтаксичні** – синтаксична модель, що склалася в певній мові під впливом іншої мови. **Калька фразеологічна** – дослівний переклад фразеологічної одиниці за частинами: укр. *дивитися крізь пальці* – з нім. *durch die Finger*, укр. *поставити крапки над «і»* – з фр. *mettre les point sur les «i»*.

[Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985. С. 101].

КА́ЛЬКА (фр. *calque* – копія) – слово або вираз, створені питомими мовними засобами за зразком слів і виразів іншої мови; буквальный переклад кожної частини іншомовного слова. **Л е к с и ч н а К.** (словотвірна) – слово, створене за іншомовною моделлю з матеріалу своєї мови. Напр.: *літописець* (гр. *chronographos*), *хмарочос* (англ. *sky-scraper*), *землеробство* (лат. *agricultura*), *прамова* (нім. *Ursprache*). **С е м а н т и ч н а К.** – це нове переносне значення, якого набуває слово під впливом відповідного іншомовного слова. Напр., слово *гуманітарний* у сучасній мові вживається у значенні *гуманний, добродійний*, як калька англ. *humanitarianum* – «гуманний, гуманістичний»; слово *блискучий* набуло значення «талановитий, прекрасний» також під впливом фр. *brillant*; слово *витончений* під впливом фр. *rafiné* – «вишуканий». **С и н т а к - с и ч н а К.** – синтаксична модель, що склалася в певній мові під впливом іншої мови. **Ф р а з е о л о г і ч н а К.** – дослівний переклад фразеологічної одиниці за частинами. Напр.: *жереб кинуто* (лат. *alea jacta est*), *поставити крапки над «і»* (фр. *mettre les point sur les «i»*).

[Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.І. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ, 2001. С. 73—74].

Заняття № 18

ПІДСУМКОВА МОДУЛЬНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 2

Зразок завдання контрольної роботи

1. Загальнонародна лексика і лексика обмеженого використання в сучасній українській літературній мові (загальна характеристика).
2. Використання фразем у різних стилях сучасної української літературної мови.
3. Синонімічний ряд, його складові.
4. Придумати речення, в яких би подані слова були омонімами: *справа, клуб, ключ*.
5. До поданих слів доберіть рівнозначні синоніми: *аплодисменти, алфавіт, флексія, аграрний, азбука, індустриальний, інтернаціональний*.
6. З'ясуйте різницю між словами, поданими нижче, дайте їм характеристику. Придумайте словосполучення або речення з цими словами: *1) розумний – розумовий, 2) таємний – таємничий*.
7. Знайдіть у поданих реченнях мовні фігури (художні засоби). Як вони називаються, на якому мовному явищі ґрунтуються, яка їх стилістична функція? *1) Фіалки молоді старий лист ворухать (Рил.). 2) Так любить, як сіль в оці, кольку в боці (Нар. тв.)*.
8. Доберіть антоніми до слів *щедрий, антипатія, пристрасний, знаходити, потім, бідувати*.
9. Записати не менше 10 стилістичних архаїзмів.
10. Дайте визначення оксюморона. З якою метою він використовується? Наведіть приклади.
11. Назвати словники мовознавчих (лінгвістичних) термінів.

Схема лексичного аналізу

1. Вибрати з тексту слово і назвати його в початковій формі.
2. Встановити, самостійним чи службовим є аналізоване слово.
3. Розкрити лексичне значення слова в поданому тексті.
4. Виявити, конкретне чи абстрактне значення має аналізоване слово в тексті. Назвати (відповідно) ознаки конкретних або абстрактних слів.
5. Встановити, однозначним чи багатозначним є аналізоване слово. У разі багатозначності вказати різні його значення за словником.

6. Встановити, в прямому чи переносному значенні вживається аналізоване слово в тексті. Якщо слово вжите в переносному значенні, виявити тип перенесення (метафора, метонімія, синекдоха).

7. Навести синоніми до аналізованого слова (по можливості).

8. Навести антоніми до аналізованого слова (по можливості).

9. Навести омоніми до аналізованого слова (по можливості).

10. Навести пароніми до аналізованого слова (по можливості).

11. Встановити походження слова (за семантичними, фонетичними, морфологічними ознаками чи скориставшись словниками етимологічним або іншомовних слів).

12. Виявити, до активного чи пасивного шару лексики належить аналізоване слово. В другому випадку встановити, застарілим (визначити тип) чи неологізмом є аналізоване слово.

13. Встановити, загальнонародним чи обмеженим у використанні є аналізоване слово.

14. Встановити належність слова до одного з шарів стилістично нейтральної чи стилістично забарвленої лексики. Визначити, в якому стилі (стилях) вживається аналізоване слово.

15. Якщо слово в поданому тексті стилістично забарвлене, визначити його стилістичну функцію.

(Подано за виданням: Москаленко Н.А., Фащенко М.М., Смагленко Ф.П. Українська сучасна літературна мова: Лексичний, фонетичний і граматичний аналіз. Київ; Одеса, 1980. С. 41).

Тексти для лексичного аналізу

I. Рано-вранці я почув спів трембіти з обочини, що на ній забілили вівці квітом тернових чагарів. І відтоді чую голос її весняний.

Не знаю, де, на якій подині-галявині грав вівчар на трембіті й будив зі спанку село, та ніколи в пам'яті моїй не стихне її чарівний гомін.

Чую весняну трембіту, бо дзвенить мені срібними дзвонами, котиться владною луною в горах й падає в плюскіт Тересви, що прудко мчить, бо тікає з урвищ, облазів, крутогорів на долину, до лона Тиси.

Бачу діда Микулу в колі вівчарів на церковному дворі перед Великоднем.

Недаремно колись Микулу слухали полонини. Кажуть люди на Верховині, що одна донька австрійського графа кожного літа приїжджала слухати, як грає Микула.

...Чую луну трембіти, бо у ній спів Карпат і Верховини, бо в ньому шепіт замріяних смerek і дума велетнів буків. Пташиний переспів у ньому зіллявся з переливами солов'я і віщуванням ворожки зозулі. Бо в ньому гомін залицяльника полонинського вітру, курликання відлітаючих і прилітаючих журавлиних ключів, гутірка стурбованого звору і гуркіт далекого грому.

Чую спів трембіти, бо в ньому безмежна ніжність душі моїх земляків-селян, бо він є жагою спраглою по красі серця. Бо в ньому мелодія віків.

В тій мелодії чую радість і біль, біль і радість.

Цілим трепетним єством своїм по веснах чую життєдайний спів трембіти...

І він є моєю мрією, моєю думою... (І.Чендей).

II. Старезний, густий, предковичний ліс на Волині. Посеред лісу простора галявина з плакучою березою і з великим прастарим дубом. Галява скоро переходить в куп'я та очерети, а в одному місці в ярко-зелену драговину – то береги лісового озера, що утворилося з лісового струмка. Струмок той вибігає з гущавини лісу, впадає в озеро, озеро – тиховоде, вкрите ряскою та лататтям, але з чистим плесом посередині. Містина вся дика, таємнича, але не понура, повна ніжної задумливої поліської краси. Провесна. По узліссі і на галяві перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава. Деревя ще безлисті, але вкриті бростю, що от-от має розкритись. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, odkриваючи блідо-блакитну воду (Леся Українка).

III. По обидва боки Росі стояли круті горби, попереджені й перетяті глибокими вузькими ярками, і долини, й гори були засипані свіжим білим снігом, неначе лебединим пухом; небо було вкрите білим прозорим туманом; через туман лився срібний тихий світ вечірнього сонця. Надворі було тихо, мертво. На крутих горбах мрів густий старий дубовий та грабовий ліс, вкритий інеєм.

Понад Россю в лузі стояли рідко розкидані розкішні старі дуби з рідким розкидчастим гіллям, неначе порозпинали сотні рук на всі боки. Кожна гілка була вкрита широкою, на два пальці смужкою інею. Вузлуваті сучки та гілки стриміли вгору, наче розчепірені пальці рук, висіли вниз, як пазурі на пташиних ногах; на сучках, на гілках білили та світились наскрізь ніби довгі гусячі пера з дрібненькими зубчиками, стриміли то вгору, то вниз, то складались пучками, букетами, звішувались вниз, переплутувались, перехрещувались чудними взірцями й світились наскрізь (І.Нечуй-Левицький).

IV. Якось восени я йшов полем і побачив: на великому лузі зібралось багато лелек. Вони утворили коло, а в колі тім з опущеною головою стояв один, красень, і слухав стрекотливу, тривожну мову своїх побратимів. Коло то звужувалося, то знову розширювалося, одні поступалися місцем іншим. Була саме пора відльоту лелек, і вони, певно, так я думав, зібрались на цей луг з навколишніх сіл і гаїв, щоб звідси разом вирушити в далеку путь. Спочатку я гадав, що в центрі стоїть їхній ватаг, але невдовзі відкинув цей здогад. По якомусь невловимому знаку всі лелеки піднялись, а він лишився, він навіть побоявся підвести голову. Вони зробили над ним прощальне коло і полетіли.

(В.Земляк).

Питання підсумкового (екзаменаційного) контролю

1. Зміст, завдання і побудова курсу «Сучасна українська літературна мова», його зв'язок з іншими дисциплінами.
2. Сучасна українська літературна мова як предмет наукового вивчення.
3. Рівні мовної структури.
4. Місце української мови серед інших слов'янських мов.
5. Територіальна (географічна) і статистична характеристика української мови.
6. Часова характеристика української мови.

7. Роль І.П.Котляревського і Т.Г.Шевченка в історії української літературної мови.
8. Літературна мова і територіальні діалекти. Діалектна основа сучасної української літературної мови.
9. Українська літературна мова як унормована і відшліфована форма загальнонародної мови, її писемна та усна форми.
10. Культура мови та її суспільне значення. Визначні діячі про культуру мовлення.
11. Стилї сучасної української літературної мови.
12. Українська мова – державна мова на території України. Закон про мови в Україні.
13. Шари лексики сучасної української літературної мови з погляду її походження. Незапозичена лексика. Етимологічні словники української мови.
14. Слова праїндоєвропейського, праслов'янського, спільносхіднослов'янського походження в сучасній українській літературній мові.
15. Специфічно українська лексика (за походженням). Джерела (шляхи) її поповнення.
16. Загальна характеристика запозиченої лексики в сучасній українській літературній мові (шляхи, типи запозичень). Запозичення зі слов'янських мов.
17. Старослов'янізми в сучасній українській літературній мові, їхні ознаки. Використання старослов'янізмів у художній літературі.
18. Запозичення в сучасній українській літературній мові з грецької і латинської мов.
19. Запозичення в сучасній українській літературній мові з германських, романських, тюркських та інших мов.
20. Міжнародні слова (інтернаціоналізми). Словники іншомовних слів.
21. Слово як об'єкт лексикології і семасіології. Дві сторони в слові: зовнішня (звукова, матеріальна) і внутрішня (ідеальна, значення). Поняття мовного знака.
22. Лексико-семантична система української мови. Лексико-семантичні групи і поля.
23. Лексико-семантична система української мови. Лексико-семантичні групи і поля.
24. Значення слова та його складові. Лексичне значення слова. Типи лексичних значень слів.
25. Співвідношення предмета, поняття, слова і назви.
26. Багатозначність слова. Однозначні слова. Причини і значення полісемії.
27. Пряме і переносне значення слова. Переносне вживання слова. Види переносних значень і переносних уживань слова (метафора, метонімія, синекдоха).
28. Семантична структура слова. Поняття лексеми. Розвиток семантичної структури слова.
29. Слова з конкретним і абстрактним значенням.
30. Омоніми на лексичному рівні та їхні типи (види).
31. Шляхи (джерела) виникнення омонімів. Використання омонімів. Словники омонімів.

32. Синоніми та їхні види. Абсолютні синоніми.
33. Синонімічний ряд, його складові. Фраземи, перифрази, евфемізми як члени синонімічного ряду.
34. Використання синонімів у різних стилях сучасної української літературної мови. Словники синонімів.
35. Шляхи (джерела) поповнення синонімів української мови.
36. Пароніми, їхні види. Використання паронімів. Словник паронімів.
37. Антоніми, їхні види. Використання антонімів. Словник антонімів.
38. Загальноновживана (загальнонародна) лексика і лексика обмеженого використання в сучасній українській літературній мові (загальна характеристика).
39. Територіальні діалектизми, їхні різновиди та використання їх у сучасній українській літературній мові.
40. Соціальні діалектизми, їхні різновиди та використання їх у різних стилях сучасної української літературної мови.
41. Найважливіші словники діалектної і жаргонної лексики української мови.
42. Поняття про активну й пасивну лексику сучасної української літературної мови. Характеристика активної лексики.
43. Застаріла лексика, її види: історизми та архаїзми. Різновиди архаїзмів. Використання застарілих слів у різних стилях мови.
44. Неологізми, їхні види, використання. Шляхи (джерела) появи неологізмів у мові та їхня дальша доля.
45. Лексика сучасної української літературної мови зі стилістичного погляду. Стилiстично нейтральна лексика.
46. Стилiстично забарвлена лексика та її шари в сучасній українській літературній мові. Стилiстична характеристика слів у словниках.
47. Термінологічна лексика. Поняття терміна. Професійно-виробнича лексика.
48. Фразеологія як мовознавча галузь. Фразема як основна одиниця фразеології. Ознаки фраземи.
49. Обсяг фраземіки (вужьке і широке розуміння фраземіки).
50. Полісемія, омонімія, синонімія, антонімія в сфері фраземіки. Варіанти фразем.
51. Джерела поповнення української фраземіки.
52. Використання фразем у різних стилях сучасної української літературної мови.
53. Найважливіші словники і збірки української фраземіки.
54. Поняття лексикографії. Енциклопедичні та мовні (лінгвістичні) словники, основні відмінності між ними. Одномовні і перекладні словники.
55. Відомості про лексикографічну роботу в Україні від XVI до кін. XVIII ст.
56. Українська лексикографія від кін. XVIII ст. до 1917 р.
57. Характеристика «Словаря української мови» за редакцією Б.Д.Грінченка.

58. Головні здобутки української лексикографії в міжвоєнний період (1917–1941 рр.).

59. Найважливіші українські енциклопедичні словники.

60. Основні типи мовних (лінгвістичних) словників української мови.

61. Найважливіші російсько-українські, українсько-російські та інші перекладні словники після 1945 р.

62. Термінологічні словники. Словники мовознавчих (лінгвістичних) і літературознавчих термінів.

63. Найважливіші тлумачні словники української мови. «Словник української мови» в 11-ти томах – визначне досягнення української лексикографії.

Зразок екзаменаційного завдання

1. Значення слова та його складові. Лексичне значення слова. Типи лексичних значень слів.

2. Джерела поповнення української фраземіки.

3. Характеристика «Словаря української мови» за ред. Б.Грінченка.

4. Із поданих слів випишіть однозначні слова. *Опір, насідати, речення, центризм, цибуля, десять, осел, зимою, напрям, аномальний.*

5. У поданих словосполученнях доберіть антоніми до слова **ЧИСТИЙ**: *чиста сорочка, чиста совість, чистий спирт, чисте небо, чистий аркуш.*

6. Із поданих слів випишіть слова праслов'янського походження. *Ріка, береза, ніч, дев'яносто, грудень, гарний, мрія, собака, лексика, небо, роза, машина, сорок, рука, золото.*

7. До поданих слів іншомовного походження або утворених від іншомовних основ доберіть власне українські відповідники. *Концентрувати, композиція, ера, рецензія, директива, коментар, монотонний.*

8. До поданих російських слів доберіть українські відповідники. *Крепкий, беспокойный, вселенная, кудри, журавль, бодрость, всадник, ладонь, колыбель.*

9. З'ясуйте значення фразем та визначте, з якими частинами мови вони співвідносні: *китайська стіна, зводити кінці з кінцями, до зарізу, стріляний горобець.*

10. Дібрати синоніми до слова *міцний*. Вказати на відмінності у їх значенні та вживанні.

11. Назвати словники іншомовних слів української мови.

Алфавітний покажчик лінгвістичних термінів

- Абсолютні синоніми 42
активна лексика 52
антитеза 46
антифразис / антифраз(а) 46
антоніми 45
арготизми 49
архаїзми 53
багатозначність 37
внутрішня форма слова 36
вокабула 66
вторинне значення 37
галузевий енциклопедичний
словник 67
германізми 33
говір 21
говірка 21
граматичне значення слова 37
графічні омоніми 42
грецизми 33
давньоруська мова 17
державна мова 24
діалект 49
діалектизм, діалектизми 21, 49
діалектна група 21
домінанта 43
евфемізм 43
екзотизми 53
енантиосемія 38
енциклопедичний словник 67
етимологічний словник 28
етнографічні діалектизми 49
жаргонізми 49
загальний енциклопедичний
словник 67
загальноживана лексика 49
загальнонародна лексика 49
заголовне слово 67
застаріла лексика 53
застарілі слова 53
значення слова 37
ідеографічні синоніми 42
історизми 53
каламбур 42
калька 32, 78–79
кодифікація норми 24
латинізми 33
лексема 38
лексика 35
лексика обмеженого використання 49
лексика праїндоевропейського
походження 29
лексика праслов'янського
походження 29
лексика спільносхіднослов'янського
походження 29
лексикографія 66
лексико-граматичні омоніми 42
лексикологія 35
лексико-семантична група 38
лексико-семантична система 38
лексико-семантичне поле 38
лексико-семантичні архаїзми 53
лексико-словотвірні архаїзми 53
лексико-фонетичні архаїзми 53
лексичне значення слова 37
лексичні архаїзми 53
лексичні діалектизми 49
лексичні кальки 32
лексичні омоніми 41
лінгвістичний словник 67
літературна мова 21
матеріальні архаїзми 53
метафора 37
метонімія 38
міжстильова лексика 57
міжчастиномовні омоніми 42
місцевий діалект 49
мовна норма 24
мовний знак 36
мовний словник 67
морфологічні омоніми 42
назва 37
напівкальки 32
наріччя 21

національна мова 21
неологізми 53
номінативне значення 37
номінація 36
оксиморон / оксюморон 46
омографи 42
омоніми 41
омофони 42
ономасіологія 36
парафраз(а) 43
пароніми 46
паронімічна атракція 46
парономазія 46
пасивна лексика 53
переносне значення 37
перифраз(а) 43
повні синоніми 42
полісемія 37
поняттєві синоніми 42
поняття 36
праіндоєвропейська мова 16
праслов'янська мова 16
прихована антонімія 46
професіоналізми 49
пряме значення 37
реєстрове слово 67
реєстр словника 67
романізми 33
семантика 36
семантико-стилістичні синоніми 43
семантична структура слова 38
семантичні діалектизми 49
семантичні кальки 32
семантичні синоніми 42
семасіологія 35
синекдоха 38
синоніми 42
словникарство 66
словникова стаття 67
словниковий склад 35
слово 37
соціальний діалект 49
соціальні діалектизми 49
специфічно українська лексика 29
спеціальний енциклопедичний
словник 67
старослов'янські 29
старослов'янська мова 17
стилістичні синоніми 42
стилістично забарвлена лексика 57
стилістично нейтральна лексика 57
стиль 24
територіальний діалект 21, 49
територіальні діалектизми 49
термін 57
троп 37
тюркізми 33
українська мова 17
універсальний енциклопедичний
словник 67
фонетичні омоніми 42
фразема 59
фраземіка 60
фразеологізм 59
фраземне значення 60
фразеологічне значення 60
фразеологія 59
церковнослов'янська мова 17

Навчальне видання

САБАДОШ Іван Васильович

ПРИКЛАДНЕ
УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Вступ. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія

ПРАКТИКУМ

Навчально-методичний посібник для студентів-філологів
спеціальності 035 Філологія,
спеціалізації 035.01 Українська мова та література.

Коректура автора

Підписано до друку 20.04.2023 р. Формат 60x90/16
Папір друкарський. Друк різнографічний.
Наклад 100 прим. Умовн. друк. арк. 5,1.

*Розтиражовано з готових оригінал-макетів
ФОП Роман О.І. м. Ужгород, пл. Ш.Петефі, 34/1
Тел.: 0509771656*